

HIRPHA

BARNOOTA AFAAN OROMOO

KUTAALEE 9 – 12

- Yaadrimi Afaanii (Language concept)
- Qircaalee Xinqooqaa (Linguistic Units)
- Gareelee Jechaa (Parts of Speech)
- Og-barruu (Literature)
- Ogummaalee Afaanii (Language Skills)
- Seenaa Barruulee Oromoo (History of Oromo Literature)

MANA BARUMSAA

SADARKAA LAMMAFFAAFI QOPHAA'INAA

WALDAA MISOOMA OROMIYAA DAMEE ADAAMAA

FULBAANA, 2008/2016

ADAAMAA

Seensa

Ummatni Kuush Dh.K.D. naannoo bara 4000 baha Afrikaa hanga Galaana Diimaatti, Kaaba Afrikaa Morookoodhaa hanga biyyoota Atilaantikiitti, Arabiyaarrraa hanga Mesoppotaamiyaa, Awurooppaafi Giddugala Eeshiyaa akka turan ni himama.

Akka hayyoota adda addaatti ummatni Kuush akka waliigalaatti seenaa waggoota 8000, 15,000, fi 12,000-14,000 qabu jedhama. Afaan Kuush dameewan adda addaatti qoodamuu kan jalqabe Dh.K.D. bara 5000 irraa eegaleeti. Ummatni Oromoo immoo Dh.K.D. bara 3500-2000 irraa eegalee aadaafi afaan ofiisaa horatee akka ummata tokkootti beekamuu jalqabe.

Afaanotni afaan haadhoo/hidda tokkorraa latuu isaanii wanti nutty agarsiisu:

- 1) Walfakkeenya jechootaa/afaanii fi aadaa isaanii: Fakkeenyaaf, Afaan Oromoofi Afaan sumaalee jechoota 34%-40%, Afaan Oromoofi Afaan Konsoo jechoota 50% walitti qabu.
- 2) Walfakkeenya umriifi gurmaa'insa hawaasaa

Afaanotni karaa adda addaatiin qoqqoodamuu danda'u. Inni tokko karaa caasaatiin, inni lammataa karaa bakkaatiifi inni sadaffaa immoo karaa sanyitiin. Ardi Afrikaa keessatti gama sanyitiin Afaanota haadhoo akka Afro Eeshiyatikii, Nijjar Kongoo, Koyisanifi Niiloo Sahaaraa dha. Kanneen keessaa Itiyoophiyatti kan argaman Afro-Eeshiyatikiifi Niiloo Sahaaraa dha. Afaanotni Afro Eeshiyatikii Afrikaa keessatti dubbataman immoo Kushitik, Semetik, Omotik, Chaadik, Berber, fi Ijipti duriiti. Afaanota kanneen keessaas sadan duraa qofatu Itiyoophiyaa keessatti dubbatama. Maatiin afaanotaa xixiqoon Afaan Kuush jalatti ramadaman immoo Afaan Oromoo, Beejja, Agaw, Hadiyyaa, Kambaata, Konsoo, Gede'oo, Burjii, Affaar, Sumaalee, Sidaamaa, Sahoo, Erbooree, Dassaanechi, Gidoollee, fi k.k.f.dha.

Afaan Oromoo immoo loogota akka Maccaa, Tuulamaa, Arsii, Gujii, Booranaa, Ituufi Humbaana, Kamisee, Raayyaafi Karrayyuu of jalatti hammata.

Kanaafuu, moojulli **Hirpha** jettu kun hirkoo afaan saba bal'aa kanaati. Kan dheebote yoo waraabbate dheebuu ni baha. Keessattu, yaadannoон kun barattoota kutaa 9-12 giddugaleessa waan godhateef, abshaalli galaana kan irraa waraabbachuu ni danda'a.

Hub: Lakkoofsotni Baraa A.L.I. dha.

BAAFATA

QABIYYEE

FUULA

SEENSA

BOQONNAA TOKKO: AFAAN.....1

1.1. Maalummaa afaanii.....	1
1.2. Jalqaba afaanii.....	1
1.2.1. Madda Uumaa.....	1
1.2.2. Madda Saayinsii.....	1
1.3. Amaloota afaanii.....	2
1.4. Faayidaa afaanii.....	4
1.5. Guddina afaanii.....	4

BOQONNAA LAMA: QIRCAALEE XINQOOQAA.....5

2.1. XIINSAGA.....	5
2.1.1. Sagalee dubbifamaa.....	5
2.1.2. Sagalee dubbachiisaa.....	5
2.1.3. Adeemsota dhamsagaa.....	6
2.2. XIINDHAMJECHA.....	9
2.2.1. Dhamjecha of danda'aa/Latii walabaa.....	9
2.2.2. Dhamjecha hirkataa/Latii walabaala.....	9
2.2.2.1. Dhamjecha hortee/hormaataa.....	10
2.2.2.2. Dhamjecha dhalatoo.....	11
2.3. BIRSAGA.....	12
2.4. JECHA.....	12

2.4.1. Hiika Jechaa.....	13
2.4.2. Qoodiinsa jechaa.....	13
2.4.3. Jechama.....	14
2.4.4. Jecha Tishoo.....	15
2.4.5. Malleen Dubbii.....	17
2.4.6. Jechoota Haara Adda Addaa/Vocabularies/.....	18
2.5. GAALEE.....	19
2.5.1. Gosoota Gaalee.....	20
2.6. CIROO.....	20
2.7. HIMA	21
2.7.1. Gosoota Himaa.....	21
2.7.2. Walsimannaa Matimaa, Antimaafi Gochimaa	22
2.8. HENNAA.....	22
2.8.1. Hennaa ammaa.....	22
2.8.2. Hennaa darbaa.....	23
2.8.3. Hennaa gulanaa.....	23
2.9. HIMEEN HAALAA.....	24
2.9.1. Haala danda'amaa.....	24
2.9.2. Haala yaadaa/hawwii.....	24
2.9.3. Haala hin danda'amne	24
2.1.1. KEEYYATA.....	24
2.12. BARRUU	26
BOQONNAA SADII: GAREE JECHAA.....	27
3.1.Maqaa	27
3.2.Maqibsa	27
3.3.Gochima	28
3.4.Gochibsa	29
3.5.Durduubee.....	30
3.6. Bamaqaa.....	30
3.7.Walqabsiistuu.....	32
3.8.Raajeefannoo.....	33
BOQONNAA AFUR: OG-BARRUU.....	34
4.1.Afoola	34
4.1.1. Afwalaloo	34

4.1.2.Hololoo.....	34
4.2.Ogbarruu barreeffamaa.....	37
4.2.1.Walaloo	37
4.2.2.Hololoo.....	37
4.2.2.1.Asoosama.....	38
4.2.2.2.Diraamaa.....	38
BOQONNAA SHAN: OGUMMAAWWAN AFAANII.....	40
5.1. Dhanggeeffachuu.....	40
5.2. Dubbachuu.....	40
5.3. Dubbisuu.....	40
5.4. Barreessuu	42
5.4.1. Gabaasa.....	42
5.4.2. Xalayaa.....	43
5.4.3. Sirna Tuqaaleefi Qubguddeessa.....	45

BOQONNAA JAHA: SAKATTA'A BARRUULEE AFAAN OROMOO...49

6.1. Seenaa.....	49
6.2. Hojiilee hojjataman.....	50

BOQONNAA TOKKO

AFAAN

1.1 MAALUMMAA AFAANII

Waa'een afaanii daangaa hubannoo namaatii ol ta'u mala; qorannoonaanisaas hin xumuramne. Ta'us, hayyootni adda addaa karaa/ilaalcha/ adda addaatiin maalummaa afaanii akka itti aanutti
ibsuuf yaalaniiru.

- Afaan hayyoota dirree qoranno garaagaraatiin hiika adda addaa kan argatu ta'ee meeshaa wal-quunnamatii, baattuu aadaafi ibsituu eenyummaa hawaasa tokkooti jennaan gara yaadichaatti dhufanii jiru.
2. Amalooni afaanii hedduudha. Isaan keessaa dachummaa, baramuu danda'uu, ergifannaa, uumamuu danda'uu, gargarba'ummaa, jijiiramummaa, tasummaafi aadaa faanuu jennaan gahaadha.
  3. Hidhata Afaaniifi hawaasaa

Namoonni garee adda addaa yeroo garaagaraa keessatti afaaniif hiika kennanii jiru; kennaas jiru. Afaan jirenya dhala namaa keessatti iddo guddaa waan qabuuf, waa'een isaa daangaa hubannoo namaatiin achi ta'u mala. Hayyoonni xinqooqaa (linguists) afaan kan dhalli namaa sagalee dubbii walitti qindeessuuun ittiin walii galu waan ta'eef, meeshaa wal-ta'iiti jedhu. Hayyoonni xinwaasaa (sociolinguists) ammoo, afaan mallattoo eenyummaa hawaasa tokkooti jedhu. Kanneen walitti dhufeenya afaaniifi aadaa qoratanis (anthropological linguists) gama isaaniitiin afaan baattuu aadaa jedhanii hiikuu yaalu (Lyons 1981; Coulmas 2004). Dhalachuun afaanii afaan duraan ture tokkorraa argamuun isaa yoo agarsiisu, ogbaruu garaagaraa horachuun hawaasa isaa biratti beekamuun ammoo, guddina isaatiin wal-qabata. Yoo namni afaanichaan afaan hiikkatu dhibe ammoo, nidu'e jechuu dandeenya. Akka afaaniis waan darbe tokko isa ammaatiin wal-qabsiisee isa dhufuuf qopheessuu kan danda'u meeshaan biroo hinjiru. Kanaafuu, daangaa yoomiifi eessaa ce'ee deema jechuudha. Haata'u malee, aadaa hawaasa tajaajiluu faanuu afaanii afaanitti adda addummaa agarsiisa. Akkaataan inni itti afaan tokko keessatti tajaajiluu isa kan biraatiin adda adda. Adda addummaan kun gama uunkaafi gama hiikaatiin ta'u mala. Lamaanuu garuu caasaa qabu. Caasaan kun ammoo, seera ittiin bulu niqaba. Afaan seera dhabes, hinjiru (Lyons 1996, 2006).

Afaan tokko keessatti caasaaleen of danda'anii dhaabbatan walitti dhufuun caasaa isaanirra guddaa tokko ijaarratu. Caasaleen kunneen ammoo, sadarkaa dhamsagaatii amma sadarkaa himaatti jiraachuu danda'u. Kanaafuu, akka sagaloota lubbu-qabeeyyi biroo kan itti fufiinsa qabaniifi addaan citiinsa hinqabne miti. Gama biraatiin, caasaaleen kunneen afaan tokko keessatii lakkofsaan murtawaa haata'an malee dachaadhaan afaanicha keesatti taajajilu. Ijaarsi isaanii ammoo, seeraan akka bulu olitti ka'ee jira. Kanarratti, wanti addaan ba'uu qabu tokko afaan uummama isaarratti akka-feetee ta'e tokko itti fayyadamarratti seera qabachuu isaati.

Afaan tokko baruufis bakki guddinaa murteessadha. Kana jechuun, daa'imni tokko bakka feetettuu haadhalattuu iddo isheen itti guddatte sun afaan baruurratti gahee gudda qaba. Kunis, aadaa keessatti guddatte sana faana bu'uun kan geggeeffamu akka ta'e keeyyata olii keessatti kaafnee jirra. Kun ammoo, afaan hunduu kan barumsaan argamu ta'u Isaafi barumsichis karaa idileefi alidileen akka argamu nu hubachiiisa. Akkuma baratamuun danda'uu, afaan tokko jijiiramuus danda'a. Jijiiramni afaanii ammoo, jijiirama hawaasa keessatti taasifamu bu'uureffata. Kunis, kan gama siyaasaa, dinagdee, amantii, aadaafi wkf hordofee kan geggeeffamu ta'a.

Hawaasni tokko afaan isaatiin naannoofi aadaa isa akka garaa isaatti ibsachuun nidanda'a. Dhimma hawaasummaa kanaaf ooluuf ammoo, afaan hawaasa kamiyyuu hir'ina hinqabu. Kanarraan kan ka'e afaan hunduu wal-qixa. Kana jechuun ammoo, sagaloota, jechoota, gaaleewwaniifi wkf walirraa ergifachuun hinjiru

jechuu miti. Ergifannaan waanuma jirudha. Qabanni ergifannaas, walitti dhufeenya hawaasaati. Biyyi namni tokko qofaan keessa jiraatuufi biyyi afaan tokko qofaan keessaatti dubbatamu hinjiruu. Kanaafuu, akkuma wal-tuqiinsi hawaasa jiru wal-tuqiinsi afaanotaas nijira. Akkuma haala jiruufi jiirenyaa walirra ergifachuun jiru, caasaalee hawaasaa kanaan oliti tuqnes walirra ergifachuun nijiraata.

Walumagalatti, afaan meeshaa wal-quunnamtii ta'ee kan hawaasni jiruufi jiirenya isaa keessatti dhimma itti ba'udha. Kanarraan kan ka'e, amaloota garaagaraa niqabaata. Amaloonni afaanii kanaan olitti ka'an, dachummaa, baramuu danda'uu, ergifanna, uumamuu danda'uu, gargarba'ummaa, jijiiramummaa, tasummaa, aadaa faanuifi wkf ta'u. Amaloonni kunneenis amaloota hawaasa bu'uura taasifata.

- ❖ Afaan kennaa tolaati/grace/; kan dhala namaati; amala hawaasummaa waan uumamedha.
- ❖ Afaan tooftaa ilmi namaa yaada, fedhii, miira, fi w.k.f ittiin dabarfatu /wal jijiiratu/dha.
- ❖ Afaan mallattoolee sababa dhabeessan ijaarame dha.
- ❖ Afaan seera, adeemsa, sirna, caaseeffamaa fi qindeeffamaa qabatamaa dha.
- ❖ Afaan tuuta himootaa kan yaada hin murtoofne ibsuu fi kan tartiiba murtaa'aa qabu dha.
- ❖ Afaan walitti qabama wantoota addaan ciccitanii miti.
- ❖ Afaan qircaalee bakka murtaa'aa fi tokkummaa qabanii dha.
- ❖ Afaan sagaleelee dubbii qaamota dubbii keessatti uumamanii wal quunnamtiif gargaaran.

Haaluma kana fakkaatuun hayyootni adda addaa maalummaa afaanii akkaataa damee barumsa isaaniitiin hiikkoo adda addaa akka armaan gadiitti kaasanii jiru:

- A. Hayyoota xinqooqaa:
  1. Afaan qindaa'ina sagalee dubbiitiin kan uumamu
  2. Afaan meeshaa walta'iiti
- B. Hayyoota xiinhawaasaa: 1. Afaan mallatto eenyummaa hawaasa tokkooti
- C. Hayyoota xiinmaddaa: 1. Afaan baattuu aadaati

1.2.JALQABA AFAANII

Yoomeessii fi akkaataan jalqabbii afaanii falmii ta'eera; yaadni carii ta'es hin jiru. Yaadni waliigalaa afaan irratti hanga ammaatti furmaata hin arganne. Hiikkaafi jalqabbiin isaanii falaasamaafi ilaalcha garagaraa qaba. Yeroon afaan jalqabee fi seenaa qorachuun jalqabe wal caalu. Ta'us jalqabbii afaanii irratti falaasamootni adda addaa ni mul'atu. Isaanis:

1.2.1. Madda Uumaa/Divine source/

Ilaalchi kun afaan 'Waaqatu uume' kan jedhu dha. Waaqni nama jalqaba uumameef/Aaddam/ afaan tokko erga kenneefiin booda, uumama birootiifis maqaan akka moggaasu aboo kenneef. Haa ta'uu malee, ilmi namaa lafarratti akkuma walhoraa/baay'achaa/ deemanii, Uumaa irraanfachuu eegalan. Kanarrea kan ka'es, adabbii Waaqayyootiin addaaddummaan afaanii uumame jedhama.

1.2.2. Madda Saayinsii/Scientific source/

Ilaalchi saayinsawaa kun, 'afaan firii guddina hawaasaati.' jedha. Isaanis afaan Waaqaan kan uumame osoo hin taane, akkaataa si'aa'inaafi uumama sammuu fi qaamota dubbii namaatiin wagga dheeraa boodaa barbaachisummaan afaanii hawaasummaa keessa uumamaa dhufe jedhama. Haaluma kana fakkaatuun jalqabbii afaanii irratti yaaxinootni biroos ni mul'atu. Yaaxinoota kanneenis maalummaafi hanqinoota isaanii waliin akka armaan gadiitti haa balballoomsinu.

- 1) Afaan Rabbiitu uume: Yaaxinni kun akkuma armaan olitti ibsuuf yaalametti, isa afaan waaqatu uume jedhuun tokko. Ragaa quubsaa funaannachuuf immoo, "Waa'ee afaanii xiinxaluu fi qo'achuun laguudha; Rabbi namatti dheekkama." jechuun nama daangeessu. Hanqinni yaaxina kanaa addaaddummaan afaanii jiraachuufi afaan dhalataa kan deemu ta'uu dagachuu isaaniiti.
- 2) Afaan adeemsa tirannaan uumame: Akka yaaxina kanaatti, ilmi namaa adeemsa suutaa /jaldeessummaa gara namummaatti/ gaafa jijiiramaa deemu miilli fuulduraa ol qajeelaa, akkasumas sababa adda addaa irraa kan ka'es sammuudhaanis jijiiramaa dhufe jedhama. Haala kanaan sammuun ilma namaa qaroomaa waan dhufef afaan uumachuu danda'e.

Gama birootiinis, afaan akkuma nyaachuu, deemuu, dhagahuu, hargansuu amala ilmi namaa dandeettii namummaa isaatiin baratu dha. Garuu, yaaxinni kun karaalee adda addaatiin ni qeqama. Tokkoffaa, lubbu qabeeyyiin biroo afaan hin qabaanne, lammaffaan immoo, afaan seera uumamaatiin hin baratamu. Sababiin isaa:

1. Seerotiin uumamaa sochii qaamaa barbaachisa; afaan garuu miti.

2. Seerotni uumamaa akka afaanii sirna aadaafi naanno wal hin qabatan.
  3. Afaan akka seerota uumamaa ittiin hin dhalatamu; ni baratama malee.
- 3) Afaan namatu uume: Akka yaaxxina kanaatti afaan hawaasummaan bara hin beekamne keessa eegale. Kunis, sagaleewwan uumamaa akkeessuun, mirootii namaafi wal' aansoo jirenyaa, walkipha sagaleelee dhagahamaniifi sochii harkaa, fuulaafi qaamni namaa jalqabbii afaaniitiif sababa kan ta'anii dha..
- Haa ta'u malee, yaaxinni kun karaalee adda addaatiin ni qeqama. Kunneenis, sababaafi ragaa quubsaan dhabamuu, firoommiin gidduu sochii qaamaafi sagaleelee dhabamuu, afaan dubbii namootaa garagara ta'u, sagaleeleen wal fakkaatan yoomeessa garagaraa keessatti wal fakkaachuu diduu, beeyladootni miira osoo qabanuu afaan dhabuu, addaaddummaan sagaleelee iddo iddootti jiraachuu, firoommiin gidduu sochii qaamaafi sagaleelee dhabamufi afaan dubbii namootaa garagara ta'u fa'a dha.
- ### 1.3. AMALOTA AFAANII
- Afaan hunduu walqixxeedha: Afaan hunduu hanga meeshaa walqunnamtii ta'uun, dhimma hawaasummaaf ooluu danda'etti walqixa jechuu dha. Karaa biraatiin, afaanotni walirra hin ulfaatan ykn hin salphatan jechuu dha. Garuu, afaanotni hunduu baay'ina qircaalee xinqooqaatiin walqixa ykn sadarkaa guddinaa tokkorra jiru jechuu miti.
  - Afaan hunduu ni dhalata; ni dagaaga; ni dhabama: Afaan kan dhalatamu yoo loogotni gara afaaniitti jijiiramanifi afaan haara dubbatamu yoo eegale dha. Guddinni afaanii dagaagina aadaa, ogbarruu, barnootaa, qorannoofi qo'anno hawaasichaa waliin deema. Afaan kan du'u yoo itti hiikkattootni, dubbatootni, qo'annoofi qorannooon ittiin adeemsifame hin jiraannedha. Sababootni du'iinsa afaanii immoo dubbatootni godaansaan ummata birootiin liqimfamuu, afaanicha qaanii/saalfiifi ayyaana/milkiin walqabsiisanii dubbachuu dhiisu, dhiibbaa siyaasaa, imaammata afaanii, carraa afaanota gidduu jiru/hojii, miidiyaa/, godaansaafi garboomsa ta'u danda'a.
  - Afaan ni jijiirama: Afaan jijiiramuu kan danda'u yoo afaan tokko dhiibbaa siyaasaan, diinagdee fi amantii biroon hacuucamaa fi wal makaa deeme; rakkina godaansatiin afaanii fi aadaa haaraan walqunnamaa yoo deemee fi adeemsaa afaan gara loogotaatti, loogotni immoo gara afaan biraatti dagaaguutiin dha. Akkasumas, afaan fedhaan adeemsaa maxxanfachuu, makuu, waalteessuu, suphuu, gabaabsuufi kattoonfachiisuun ni jijiirama.

- Afaan ni baratama: Afaan kan baratamu karaa tasummaan, idileen, mallattoon bakka buufachuufi aadaa faana guddachaa adeemuun ta'uu danda'a.
- Afaan seer-qabeessa: Afaan seer-qabeessa jechuun afaanotni hunduu ijarsa/caasaa/ tartiibaa sagalee, jechaa, gaalee, himaa kan mataa isaanii qabaachuudha. Sababnisaas, sagalee/birsaga/ jecha tokko keessa jiran akka feenetti wal jala jijijiiruu waan hin dandeenyeef, tartiibni qindoominaa qircaalee xinqoqaa afaanii afaanitti gargar ta'uu isaa, afaanotni haala barreeffamaa kan mataasaanii qabaachuu fi afaan tokko hawaasasaa keessatti unkaafi hiikaan garaagarummaa qabaachuu danda'uu isaatiin.
- Afaan guutuu dha: Afaan guddina dubbatoota isaa duukaa hariroo walfakkaataa waan qabuuf afaan guutuu jedhama.
- Afaan dachummaa qaba: Sagaleen afaan tokko keessatti argamu irra deddeebiin afaan/jecha/ keessatti waan tajaajiluu isaaniitiin afaan amala dachummaa akka qabaatu taasiseera.
- Afaan of-danda'aa miti: Afaan, yaada/jecha/ haara afaan birooraa gara kan ofiitti moggaasuu ykn liqeeffachuu waan danda'uufi afaan birooraa kophaa of baasee jiraachuu waan hin dandeenyeef afaan of danda'aa miti jedhama. Fkn. Jechootni sangaa, abbaawarraa, qabattoo, cooma, korma, daalacha fi k.k.f jechoota Afaan Amaaraa Afaan Oromoora liqeeffatedha. Jechoonni akka firii, macaafa fi kkf jechoota Afaan oromoo Afaan Amaaraa irraa liqeeffateedha. Jechoonni kanneen akka kitaabaa, chaappaa, jabana fi kkf afaan Arabaa irraa dhufan.
- Afaan qabatama hin qabu: Afaan qabatama hin qabu ykn sababa dhabeessadha kan jedhamuuf, yoomeessaala /hennaa darbeennaa, ammeennaafi gulanaa/ walitti hidhuun bakkaa fi yeroo gadhiisuun kan tajaajilu ta'uusaatiin, maqaa fi bakka bu'aa gidduu hariroon jiraatu dhabamuu isaatii, fi fakkii wantootaa sammuutti kan uumu ta'uu isaatiin.
- Afaan walqunnamtiidha: Afaan amala walqunnamssiisa gar-lamee qabaachuun/dubbataa fi dhaggeeffataa gidduu galuu isaatiin amala kana gonfatee jira.
- Namummaa/kan namaati/: Afaan amala namummaa wanti qabaateef ykn kan namaati sababni jedhameef qabeentaan afaanii kan abbaa dubbatuu ta'uusaa fi qaamota dubbiitiin qofa kan uumamuu ta'uu isaatiin dha.
- Ergifanna: Amalli ergifanna afaanotni jechoota isaanii waliraa liqeeffachuu kan danda'an ta'uusaa agarsiisa. Sababnisaas:

- a. walcaalmaan qircaalee xinqooqaa afaanota gidduu waan jiruuf
  - b. walitti dhufeenyaa hawaasaa waan jiruu fi
  - c. muuxannoo walirraa fudhachuun namoota gidduutti waan barbaachisuuf dha.
- Tuuta qircaalee xinqooqaati: Afaan qircaalee xinqooqaa waan gargar ba'ummaa qabu fi waan lakkofsaan murtaa'een/sagalee, dhamjecha, jecha, gaalee,.../ irraa kan ijaarame ijaa ta'eef, amala kana qabaatee jira. Wantootni gargar ciccitoon lakkofsaan murtaa'oo ta'an kunneenis waan lakkofsaan hin murteeffamne /hima, yaada/ dabarsu.

1.4. FAAYIDAA AFAANII

- Meeshaa wal qunnamtiiti: Afaan akka meeshaa wal qunnamtiitti kan tajaajilu, karaa dandeettiwwan afaaniitiin, karaa dubbii idileefi al-idileetiin, akkasumas gaddaafi gammachuu hawaasa keessatti waliif dabarsiisuu isaatiin dha.
- Enyummeessummaa: Afaan amala enymmeessummaa qaba yommuu jedhamu, aadaa saba tokkoo baatuu fi ibsuu danda'uu isaatiin, saba tokko saba biroo irraa adda baasuu fi jiruufi jirenya keessatti nama wal barsiisuu isaatiin dha.
- Kuusaafi galmeessaa seenaati: Seena, durdurii fi asdhufteen ummata tokkoo barreeffamee/galmeeffamee/ ol kaa'amuun dhaloota egereef kan darbuu karaa afaaniitiin.

1.5. GUDDINA AFAANII

Guddina afaanii ulaagaalee adda addaatiin madaaluu ni dandeenya. Kanaafuu, ulaagaaleen muraasni guddina afaanii agarsiisan, afaanichi afaan barumsaa, qorannoo, sabqunnamtii, bulchiinsaa, siyaasaa, barreeffamaa, bal'inaan kan dubbatamu, aadaa sabichasaa siritti kan ibsuu, qabeenyaafi aadaa sabichaatiin wal qabataa kan deemu yoo ta'ee dha. Akkasumas, afaanotni adda addaa guddina isaanii irratti wal utubu.

BOQONNAA LAMA
QIRCAALEE XINQOOQAA

2.1. Dhamsaga Afaan Oromoofi Qaamolee Dubbii

Dhamsagni/morpheme /:- Jecha keessatti iddo kan qabuufi jijiirraa hiikaa kan fidudha. Fkn: (k:m)harka,harma; (l:f)lafa,fafa; (d:b)godaa,gobaa; (w:y)wade,yaade; (a:aa)hamaa,haamaa; (o,oo) moraa, mooraa; (a:ee) garaa, Geeraa. Dhamsagni bakka bu'aa sagaleewwan afaan tokko keessatti argamaniidha. Sagaloonni dubbii ammoo, qaamolee dubbiitiin uumamuun afaan keessatti kan dhimma baasanidha. Sagaleen dubbii bu'uura afaan hundaati. Qaamoleen dubbii sagalee dubbii uumuurratti ga'ee guddaa kan qaban ta'ee qaaruu (jaw) olaanuufi isa gadaanu keessatti argamuu danda'u. Qaamoleen dubbii qaaruu ol aanu hidhii olii, ilkaan olii irga, laagaa arraba xiqqee yoo ta'an kanneen afaan gadaanuu ammoo hidhii gadii, ilkaan gadii, arrabaafi kokkee maqaa dha'uun nidanda'ama (O'G grady 1996 ; Finch 2005)

2.2. XIINSAGA /Phonotics/

Xinsagni gosa saayinsii xinqooqaa kan waa'ee sagalee gadifageenyaafi bal'inaan qo'atuudha. dhamsagooni Afaan Oromoo akka waliigalaatti 29 ta'a jedhamanii yaadamu, isaan kunneenis dhamsagoota dubbachiiftuu 5 fi dubbifamaa 24 tti

hiramuun bakka lamatti qoodamu.

2.1.1. Dhamsaga dubbifamaa

Dhmsagni dubbifamaan gosa sagalee dubbii ta'ee kan sagalee mataasaa hin qabne, qaamolee

dubbii walitti kan hiiqsu, qilleensa sombaa kan dhiibuu fi baay'ina kan qabudha.

Amaloota dhamsaga dubbifamaa qabxiilee sadiin armaan gadii irratti hundaa'uun baruu ni dandeenya. Isaanis:

- A. Qooqa: -Dibbee sagalee irratti hundaa'uun sagaleen dubbifamaa tokko qooqa qabeessa /xiixaa/ ykn qooqa dhabeessa/mitixiixaa/ jechuun murteessina. Fkn (ch), (c), (x), (h), (f), (k),(ph),(t), (q); mitxiixaa yoo ta'an,(w),(m),(b),(d),(j),(g) xiixaa dha.
- B. Bakka uumamaa:-Qaamoleen dubbii kanneen a'oo olii, hidhiifi ilkaan olaanu, irga, laagaa, harsassee, kanneen a'oo gadii immoo hidhiifi ilkaan gadaanufi arrabaadha.
- C. Haala uumamaaa:- Haala qilleensi sombaa bahu qaamota dubbii waliin taasisu agarsiisa.

Bakka uumamaa							
Haala uumamaa	Hidh-la mee	Hidh-ilk ee	Irgee	Laagirge e	Laagaa jabaa	Kokkee	Harsass ee
Cufaa	(p) (b)		(t) (d)			(')	(k) (g)
Dhootuu	(ph)		(x)(ts)(d h)				(q)
Lootuu		(f) (v)	(s) (z)	(sh) (zy)		(h)	
Rigduu				(ch)(j)(c)			
Funyee	(m)		(n)		(ny)		
Maddee			(l)				
Batee/rom'a a/			(r)				
Gamduubee	(w)				(y)		

- ❖ Sagaleewan funyee, batee, gamduubee, fi maddeen hundi qooqa qabeessa/xiixaa/ dha.
- ❖ Sagalee (dh) malee dhootuun hundi qooqa dhabeessa/mitxiixaa/ dha.

2.1.2. Dhamsaga dubbachiiftuu.

Amaloota dhamsagoota dubbachiisaa beekuuf wantootni murteessoo ta'an:

- o Sochii arrabaa:-sochii arrabni gara fuulduraa(i,e), walakkaa(a), fi duubaa(u,o)tti taasisuun; akkasumas sochii arrabni gara olii(i,u), gidduu(e,o), fi gadii(a)tti taasisuun.
- o Sochii roga hidhii:-amartummaa (u,o)fi mitamartummaa/diriiraa (a,i,e)

	Dura	Walakkaa	Duuba
Ol	i		u
Gidduu	e		o
Gadi		a	

dhamsaga dubbachiistuu:

- ✓ Hundinuu qooqa qabeessa.
- ✓ Sagalee mataasaa qabdi ykn dubbifama sagaloomsiti.
- ✓ Gosa sagalee dubbii keessaa isa tokko.
- ✓ Qilleensi sombaa osoo hin danqamin bilisaan baha ykn qaamoleen dubbii addaan deemu.
- ✓ Qilleensi ulaa afaaniin baha.

Jechoota barbaachisoo ta'an tokko tokko:

Firsaga/allophone/:- fira sagalee kan jecha keessatti jijiirraa hiikaa hin finnedha. Dubbii fi barreeffama irratti ni mul'ata.Fhn. t^huullaa, mana, saddeet>, b^jirraa, b^woonaa

Dhamsaga/morpheme/:- Jecha keessatti iddo kan qabuufi jijiirraa hiikaa kan fidudha.

Fkn: (k:m)harka, harma; (l:f)lafa, fafa; (d:b)godaa, gobaa; (w:y)wade, yaade;

(a:aa)hamaa, haamaa; (o,oo) moraa, mooraa; (a:ee) garaa, geeraa. Ulaagaaleen

faca'iinsa dhamsagootaa: waldiddaa, waldeeggara, fi walabadha.

Xiinsaga/phonetics /:- sagaloota afaan maraa kan qo'atudha.

Xindhamsaga/phonology /:- sagaloota afaan tokkoo adda baasee qo'ata; dhimma sammuti. Dhamsaga afaan Oromoo ta'uuf faca'iinsi sagalootaa jalqaba, gidduu, fi dhuma jechaarratti argamuu qabu.

2.1.3. Adeemsota dhamsagaa/phonological process/

Adeemsa dhamsagaa jechuun, adeemsa sagalootni jecha uumuuf jijiirama adda addaa agarsiisan ykn walfaana hiriiruun amala waliif kennaniidha. Isaanis akka itti aanutti gosa gosaan haa ibsinu.

- 1) Firoommii/assimilation/: Adeemsi dhamsagaa kun walmicha ykn gosa galoommii sagalootaati. Yommuu sagalootni jecha tokko keessatti olla waliitti argaman amala waliif kennanii dha. Adeemsi kunis gama kallattii firoommii fi hamma ykn sadarkaa waliitti firoomuu isaaniitiin bakka adda addaatti qoodamu. Kallattiin firoommii sagalee isa kamtu(gara kamiin jiruutu) amalasaa kenne ykn isa kamtu immoo amala sana ollaasaa garam jiru irraa fudhate jennee kan ilaalluu dha. Haala kanaan firoommii ykn gosa galoommii bakka sadiitti qoodnee ilaaluu ni dandeenya.
  - ❖ Firoommii garduree/prograsive assimilation/: Gosa galoommii kana keessatti sagalee gara bitaattu sagalee gara mirgaatiif amalasaa ergisa. Sagaleen gara duubaa sagalee duraatti firooma ykn sagaleen duraa sagalee duubaa firoomfata jechuu dha. Akkasumas humni sagalee gara fuulduraatti deema. Fkn: barne(barre; jirna(jirra; fixta(fixxa
  - ❖ Firoommii gardubee/regressive assimilation/: Gosa galoommii kana keessatti sagalee gara mirgaatti argamuutu sagalee gara bitaatti argamuuf amala kenna. Sagaleen duraa sagalee duubaatti firooma ykn sagaleen duubaa sagalee duraa firoomfata jechuu dha. Akkasumas humni sagalee gara duubaatti deema. Fkn: guutne(guunne; sonba(somba
Hub: /b/'n (xiixaa,hidhlamee,cufaa); /n/'n (xiixaa,irgee,funyee); /m/'n (xiixaa, hidhlamee,funyee)
  - ❖ Firoommii garlamee/reciprocal assimilation/: Adeemsi kun yommuu sagalootni altokkichaan gara duraattis, garaduubaattis amala kennanii dha. Fkn: dhugte(dhugde(dhudde
Hub: /g/'n(xiixaa, L/laafaa,cufaa); /t/'n(mitxiixaa,irgee,cufaa); /d/'n(xiixaa,irgee,cufaa). **Hub:** As keessatti sagaleen /t/ gara /d/'tti

geeddaramuun amala qooqa fudhachuu/voicing/ raawwattee jirti.

Adeemsa dhamsagootaa sadarkaa ykn hamma firoommii isaaniitiinis akka armaan gadiitti goodnee ilaaluu ni dandeenya.

- Firoommii guutuu/total assimilation/: Gosa galoommiin kun sagaleen tokko amala sagalee itti firoomuu sana hunduma guutumaan guututti yoo fudhatee dha. Fkn: beekna(beenna; bitne(binne
Hub: /k/'n(mitxiixaa,L/laafaa,cufaa);fi /n/'n(xiixaa,irgee,funyee) dha. Kanaafuu, dhamsagni /k/ amaloota dhamsaga /n/ guutumatti fudhate jechuu dha.
  - Firoommii gartokkee/partial assimilation/: Gosa galoommiin kun sagaleen firoomu tokko amala muraasa /gartokkee/ sagalee firoomfatuu yoo fudhatuu dha. Fkn: jigse(jikse(jisse. Kana jechuun sagaleen /g/ xiixaa, laagaa laafaafi cufaa; sagaleen /k/ mitxiixaa, laagaa laafaafi cufaa; sagaleen /s/ immoo mitxiixaa, irgeefi lootuu dha. Adeemsa kana keessatti dhamsagni /g/ gara dhamsaga /k/ tti, dhamsagni /k/ immoo deebi'ee gara dhamsaga /s/'tti yommuu firoomfatu amala isaanii hunda gad hin dhiisne. Sagaleen /g/ gara /k/'tti jijiiramuu isaatiin amala qooqa dhabeessummaa/devoicing/ akka raawwates hubachuun barbaachisaa dha.
- 2) Mit-firoommii/dissimilation/: Adeemsi kun faallaa firoommii ykn gosa galoommiiti. Innis yommuu sagalootni olla walii jiran amala waliif hin kenninee/walididanii dha. Haalli kunis yommuu walfakkeenyaa amaloota sagaloota olla walii jiranii irraa kan ka'e dubbisuun nama dhibu kan uumamuufi sababni sagalootni olla walii jiran dhamsagoota adda addaa ofitti fudhatan ifa hin taanee dha. Fkn: Cabse(cabsiise; Fiige(fiigsise; Sxoudar(**Skoudar**
  - 3) Laageessuu/palatalization/: Adeemsi kun sagalootni amalli isaanii laagee hin taane adeemsa keessa gara laagummaatti yoo jijiiramanii dha. Fkn 1): amalli irgee gara laageetti yoo jijiiramu:
    - A) f/x//(/c/; ixe(fixsiise(ficciisiise,
    - B) /t//(/ch/; bite(bitsiise(bichisiise,
    - C) /d//(/ch/; fide(fidchisiise(fichisiise
- Fkn 2): Dhamsagootni /e/ fi /i/ loogota Afaan Oromoo iddo adda addaa keessatti sagalootni olla isaanii akka laageeffaman taasisu. Fkn: keessa(keesa(keeysa; niitii(niilitii(niyitiyyi; beekna(biiekna(biyekna
- 4) Harsassummaa/: Adeemsa dhamsagaan kana keessatti dhamsagootni amala isaaniitiin harsassee hin taane adeemsa keessa amala kana yoo fudhatanii dha. Fkn: gaangee(gaa(gee
  - 5) Amarteessuu: Sagalootni dubbifamaa uumamaan/amala isaaniitiin/ amartaa'uun

hin uumamne, sagaloota dubbachiistuu amala amartummaa qaban kan akka /o/
fi /u/ dursanii yoo dhufan amala amartummaa fudhatu. Fkn: gootuu(gʷootʷuu;
xuuxxoo(xʷooxxʷuu; tuullaatʷuullaa; Kana keessatti sagalootni /g/, /x/ fi /t/
amalli amartummaa irraa calanqisa.

- 6) Hidheessuu/labialization/: Adeemsi kun yommuu sagalootni amala isaaniitiin hidhii irratti hin uumamne ykn hidhummaa hin qabne adeemsa dhamsagootaa keessa gara amala hidheessuutti geeddaramanii dha. Fkn: gaanfa(gaamfa; sonba(somba; sanbata(sambata. Kana keessassatti sagalee /n/ irraa amala hidheessuuttu calanqisa.
- 7) Funyeessuu/nasalization/: Adeemsi kun yommuu sagalootni dubbachiisaa amala funyummaa hin qabne adeemsa keessa sagaleelee funyee(n,ny,m) boodaan galanii amala funyeessuu fudhatanii dha. Fkn: mana(**mana**; meeqa(**meeqa**. Sagalootni /a/ fi /e/ amala funyummaa fudhataniiru.
- 8) Saaguu/insertion/: Amalli kun yommuu seera Afaan Oromoo eeguuf dubbachiiftuu /i/ jecha keessa naqnee galchinuu dha. Fkn: Cabsne(cabsine; sport(ispoorti
- 9) Haquu/deletion/: Adeemsa maxxanfachuu jechootaa keessatti ykn qindeeffama sagalootaan wal qabatee yommuu jecha irraa dhamsagootni sadarkaa sagalee dubbachiisaatti, dubbifamaatti ykn birsagaatti kaafaman/badanii dha. Fkn: afur(afraffaa; nama(namummaa; gaara(gaarreen; hoolaa(hoolota; kana immoo(kanammo; nama **kana**(namana
- 10) Waljafuu/metathesis/: Adeemsi dhamsagaa kun yommuu dhamsagootni waljala dabarfaman ykn waljala fuudhaman ykn qubsuma jijiiratanii dha. Amalli kunis sadarkaa irra butaafi birsagaatti mul'ata. Kan wal jala fuudhamus sagaleelee dubbifamtootaa qofa dha. Fkn: garba(gabra; hallayya(hayyallaa; leeyya'e(yeella'e; jaldeessa(daljeessa; qamalee(qalamee. Kana keessatti /r/ fi /b/ n sadarkaa irra butaatti kan waldarban yoo ta'an, isaan hafan immoo sadarkaa birsagaatti akka ta'e hubachuun barbaachisaa dha.
- 11) Cimdi xiqqaa/minimal pairs/: Adeemsi kana keessatti sagaleen/dhamsagni tokko jecha tokko keessatti iddo tokko galee hiikicha yoo jijiiruu dha. Haala kanaan dhamsagootni garagaraa hiika jechaa jijiiruuf walmorkanii galu. Iddoo sagalootni irratti walmorkaniin alatti sagalootni hafan walfakkaatu. Fkn: dhufe(kufe, gufachuu(gubachuu, gadi(gali, mana(mala, bara(bira. Jechoota kanneen keessatti /dh/ fi /k/, /f/ fi /b/, /d/ fi /l/, /n/ fi /l/, /a/ fi /i/ dhamsagoota jijiirama hiikaa fiduuf sababa ta'anii dha. Isaan hafan tokkummaa waan qabaniif, garaagarummaa hiikaa jechoota giddutti hin fidan.

12) Addaddummaa bilisaa/free variation/: Adeemsa kana keessatti sagalootni jecha tokko keessatti hiika jechichaa osoo hin jijiirin iddo tokko dabaree dabareedhaan bakka walbuusaa yoo galanii dha. Jechootni sagaloota harka caaluun tokko ta'anii, sagalee tokkoon adda haa ta'aniiyuu malee, sagalichi sun jechoota giddutti jijiirama hiikaa hin fidu jechuu dha. Fkn: bootte(boosse(booché, dhoorge(dhoorke, teenya(keenya, kaleessa(kaleeché, bisaan(bishaan, dhagaa(dhakaa, fakii(fakkii, beekamaa(beekkamaafi k.k.f. Jechoota kanneen keessatti sagalootni /tt/,/ss/,/fi/ch/, /g/ fi /k/, /t/ fi /k/, /s/ fi /ch/, /s/ fi /sh/ dhamsagoota jechoota gidduutti jijiirama hiikaa hin finnee dha. Kanaafis, sagaloota kanneeniin dhamsaguma tokko malee dhamsagoota garagaraati jechuu hin dandeenyu. Sababnis dhamsaga garagaraati jedhamuuf jechoota gidduu galanii jijiirama hiikaa jecharratti fiduu qabu.

2.2. XIINDHAMJECHA

Jechi tokko akkaataa caasaa /unkaa/ ofirraa qabuun, jecha salphaa ykn jecha xaxamaa jedhamuun bakka lamatti qoodamu ni danda'a. Jechi tokkos karaalee adda addaatiin xaxamuu ni danda'a. Kunis latoolee adda addaa dabalachuu, irra deddeebii birsagoota isaatiifi tisheeffamuun. Kana jechuun jechi xaxamaan unkaalee adda addaatti fottoquu danda'uu isaanii agarsiisa. Kunis hundee jechaa fi maxxantoota gosa adda addaatti gargar buuu danda'uu isaati. Hundeen /wixineen/ jechaa handhuura jechaa kan maxxantootni irraa duguugaman ykn maxxantootni (latiileen) hortees ta'ee dhalatoo kan jechicha horsiisan hundi isaanii irraa fottoqanii birsaga dhumaan kan lafatti hafuu dha.

Kanaafuu, Xindhamjechi/xinlatoon/ gosa xinqooqaa kan unkaa/bifa/ jechaa qo'atu dha. Dhamjechi immoo kan dhamsagaa olitti argamu fi qaama/unkaa jechaa xiqqaa hiika qabeessa ta'uu danda'uudha. Fufii/latii/ yaasaa/maxxantuu/hirkattuu/ kanneenis gosa isaaniitiin akka armaan gadiitti haa balballoomsinu:

2.2.1. Dhamjecha of danda'aa/Latii walabaa

Jecha salphaa kan maxxantuu ofirraa hin qabne, of danda'ee kophaasaa kan dhaabatuu, kophaasaatti hiika kan qabuu fi dhaamsa tokko qofaa kan dabarsuu dha. Fkn: gara, waa'ee, yookiin, gama, sana, bishaan, funyaan, kaleessa, gama, sana, keessa, kanaafuu, malee, kiyya, keenya, garuu, fi k.k.f.

2.2.2. Dhamjecha hirkataa/Latii walabaala

Dhamjechootni gosa kanaa of danda'anii kan hin dhaabbanne, kophaasaatti hiika kan

hin qabne, hundee jechaa fi maxxantoota akaakuu adda addaatti kan qoodamu dha. Fufiileen kunniinis isaan kam fa'atu, garee jechaa kam fa'aaf tajaajila kenna jedhamanii adda bahanii beekkamu. Gama moggaasaatiin dhamjecha walabaala, yaasaa, fufii,maxxantuu,fi hirkattuu jedhamuunis ni beekama. Latooleen hirkatoon kunneenis akkaataa adda addaatiin akka armaan gadiitti qoodamu.

2.2.2.1. Dhamjecha hortee/hormaataa

Tajaajilli latiilee kaneenii caaslugaa agarsiisuuf malee hiika fi garee jechaa jijiiruuf hin oolan.

I. Dhamjecha danoomaa:

- Maqaa daneessitoota: Maqaa daneessuuf dhamjechootni maayii itti baanu kanneen akka, -een, -oota, -ota, -yyii, -en, -olii, ilee, -wwan, fi k.k.f. dha. Fkn: Ibsa maqaa daneessuu: Ibsa maqaa kan danoomsinu/hedдумmeessinu/birsaga jalqabaa irra deddeebiin dubbisuun/barreessiini.. Fkn: dheeraa-dhedheeraa, diimaa- diddiimaa, magaala- mammagaala
- Xumura daneessuu: Xumurri kan danoomu birsaga jalqabaa irra deddeebiin dubbisuun dha. Fkn: dibuu- diddibuu, fiiguu- fifiiguu

II. Dhamjecha koorniyaa: Dhamjechootni koorniyaa/saala/ agarsiisuuf oolan, -oo, -aa, -itti, -icha, -eessa, -eetti, -tuu fa'idha. Fkn: furdaa, furdoo, namittii. Namicha, gaamareessa, gaamareettii, diimaa, diimtuu, fi .k.k.f dha.

III. Dhamjecha beekamummaa: Dhamjechootni beekamummaa agarsiisan /icha/ fi /itti/ dha. Fkna: namicha, namittii

IV. Dhamjecha hennaa:

- Ni barata : /ni...a/..... Henna gocha yeroo hundaa /ammeennaa/ agarsiisti.
- Barate : /e/..... Gocha raawwate (darbeennaa) agarsiisti.
- Baratee jira:/ee jira/..... Gocha raawwatee jiru (raawwima ammeennaa) agarsiisti
- Baratee ture:/ee ture/.... Gocha raawwatee ture (raawwima darbeennaa) agarsiisti
- Barataa ture: /aa ture/... Gocha raawwatamaa ture (hennaa tarsiqaa) agarsiisti

- **Baratuuf jira:** /uuf jira/.... Gocha raawwatamuuf jiru (hennaa murannaa) agarsiisti
  - **Barataa jira:** /aa jira/..... Gocha raawwatamaa jiru (amsiqa) agarsiisti
  - **Barataa oolu:** /aa oolu/.....Gocha fuulduratti raawwatamaa turuu (si'achee fuftuu) agarsiisti

V. Dhamjecha ramaddii: Dhamjechootni gosa kanaa ramaddii 1^{ffaa}, 2^{ffaa},fi 3^{ffaa} agarsiisuuf kan oolu dha. Fkn: "Yoom dhufte?" hima jedhu keessatti latiin /t/ ramaddii 2^{ffaa} kan agarsiistu yoo ta'u, hima "Kaleessa dhufe." jedhu keesaati immoo latiin ramaddii 3^{ffaa} agarsiistu hin mul'attu. Haa'ta'umalee himichi ramaddii 3^{ffaa} ta'uu nutti mul'isa.

VI. Dhamjecha maayii: Dhamjechootni kunneen caasaa himaa keessatti maayii matimaa, antimaa fi meeshaa agarsiisuuf kan oolan dha. Maayii matimaa kanneen jedhamanis matim-mul'istoota yoo ta'an, isaanis kanneen akka -n, -li, -ri, -ti, -ni dha. Maayii antimaa kan jedhaman -f,fi -dhaaf yoo ta'an, maayiin meeshaa immoo -dhaan, -tiin -n fa'a dha.

VII. Dhamjecha xiyyeffanna: Dhamjechootni xiyyefannaagarsiisan -tu fi -dhumatu kan jedhaman dha. Fkn: Gammachuutu, anatu, isumatu, isheedhumatu kanneen jedhaman xiyyeffanna muli'isu.

2.2.2.2. Dhamjecha dhalatoo

Dhamjechi/latiin/ dhalatoo ta'e hiika, garee fi bifa jechicha itti maxxananii ni jijiiru. Isaanis kanneen akka **-ooma, -umma, -maata, -aatii, -aa, -a, -ee, -eenya, -ii, -ina, -am-, -at-, -iinsa, -s-, is-, -sis-, -eess-**, fi k.k.f. dha. Isaan kanneenis akka itti aanutti haaluma tajaajila isaaniitiin goodnee haa ilaallu

- ❖ Dhamjecha maqeessituu: Dhamjechootni dhalatoo, maqeessitoota ta'an kunneen gareelee jechootaa adda addaatti maxxanuun garee jechaa sana gara maqaatti kan jijiiran dha. Fkn: -umma, -ooma, -aata, -aatii, -aa, -ee, -eenya, -ina, -aa, -iinsa, -at-no, fi k.k.f.dha.
Fkn: gabra(m:g) + -ummaa = gabrummaa(m:k); qore(x) + -maata = qormaata(m)

Dhuge(x) + -aatii = dhugaatii(m); barate(x) + -aa = barataa

$$Qabe(x) + -e =$$

$\text{Qase}(x) \vdash c \quad \text{qascc}(m),$

barate(x) + -aa = barataa(m)

adii(im) + -eenya = addeenya(m)

Guddaa(im) + -ina = guddina(m);	bite(x) + -am-aa = bitamaa(m)
Bulche(x) + - iinsa = bulchiinsa(m)	gurgure(x) + -taa = gurgurtaa(m)

- ❖ Dhamjecha maqibseessituu: Dhamjechootni maqibseessaa kenneen, gareelee jechootaa birootti hirkachuun garee jechaa sana gara ibsa maqaatti kan jijjiran dha. Isaanis: -aa, -tu, -oo, -eess, -eetti, fi k.k.f, dha.
Fkn: guddina(m) + -aa/oo = guddaa/oo(im); cime(x) + -eessa/ttii = cimeessa /cimeettii/ (im); Diimaa(im) + -tu = diimtuu(im)

- ❖ Dhamjecha gochimeessituu: Dhamjechootni gochimeessitootaa /xumureessitootaa/ gareelee jechaa birootti maxxanuun garee jechaa sana gara gochimaatti kan jijjiran dha. Isaanis kanneen akka, -oome, -aa'e, -a'e, -at-, -am-, -sis, -s-, fi k.k.f. dha.
Fkn: bilisa(m) + -oome = bilisoome(x); qabbana(mq) + -aa'e = qabbanaa'e(x)
Galgala(lx) + -aa'e = galgalaa'e(x); qote(x) + -at-e = qotate(x)
Bite(x) + -am-e = bitame(x); gurgure(x) + -siis-e = gurgursiise(x)
Jarjare(x) + -s- = jarjarse(x);

Armaan olitti karaa dhamjechoota ittiin qoqoonnee ilaalleen alattis dabalataan dhamjechoota gama qubsuma isaaniitiin qoonnee ilaaluu ni dandeenya.

- A. Fufii duree: Kunis latiilee/fufiilee jalqaba jechaa irratti maxxanan kanneen akka, al-, wal-, gar-, hin-, ni-, yaa-, haa-, of-, mit-, fi k.k.f. hammata.
- B. Fufii duubee: Fufiileen duub-jirmee jedhamuu beekaman immoo maxxantoota duuba jechaatti hirkatan dha. Isaanis: -oota, -ummaa, -icha, -rra, ilee, -dhaan, -tti, -ti, -ta, -a, -uu, -tu, -f, -yyii, -iinsa, -wwan, -ina, fi k.k.f.dha.
- C. Fufii naannee: Fufiin naannee yommuu fufiileen jecha tokkotti altokkoon duraa fi duubaan maxxanan dha. Fkn: **altokkoof, asqabadhu, ofbarsiiseera, nitaasisa**, fi k.k.f. dha.

HUB: Kanneen armaan olitti ibsameen alattis latiileen laccii, latiin duwwaa, latii birsagaa latii walxaxaa fi latii qeenxee jedhamunis kanneen qoodaman ni jiru. Latiin walxaxaan latiilee tokkoo ol of keessaa kan qabu yoo ta'u; latii qeenxeen immoo latii tokko qofa of keessaa kan qabuudha.

2.3. BIRSAGA

Birsagni, qindaa'ina sagalee dubbachiisaa/d_s/ fi dubbifamaa/d_m/ irraa kan ijaaramu,

jecha keessatti bakka hafuurri addaan itti ciccitu dha. Caasaan birsagoota Afaan Oromoos, **d_s**, **d_sd_m**, **d_md_s**, **d_md_sd_m** fa'a dha. Si'a sagaleen/hafuurri/ sonbaa bahu gargar itti ciccitu, baay'ina birsagootaa jecha keessatti argaman agarsiisa.

Birsagni bakka lamatti qoodama. Isaanis ka'uumsaa fi giddugala dha. Giddugallibirsagaa utubaafi cufaa ofkeessaa qaba. Ka'uumsiifi cuaan yeroo hundaa dubbifamaadha. Utubaan, immoo yeroo hundaa dubbachiisaa dha. Fakkeenyaafjechoota birsagoota isaaniitti qoqqooduun baay'ina isaanii waliin haa ilaallu.

Caasaalee birsagaa kanneenis caasaa mukaatiin/tree structure/ akka itti aanutti agarsiisuu ni dandeenya. Fkn: gadaameessa ~ ga-daa-meess-sa Gara birootiin immoo caasaalee birsagaa banaa, birsaga cufaa, birsaga jabaafi birsaga laafaa jechuun qooduu ni dandeenya. Birsagni banaan, birsaga sagalee dubbachiisaan xumuramufi birsagni cufaan, birsaga sagalee dubbifamaan xumuramuu yoo ta'u, birsaga jabaa kan jedhamu immoo birsaga sagalee dheeraa of keessaa qabufi birsagni laafaan immoo birsaga sagalee gabaabaa ofkeessaa qabuudha. Fakkeenyaaaf jechi **gammachuu** jedhu birsagoota sadiin **gam-ma-chuu** jedhamanitti kan qoodamu yoo ta'u, birsagni **gam-** jedhu gosa birsagaa cufaafi laafaaf, birsagni **ma-** birsaga banaa fi laafaaf, birsagni **-chuu** immoo birsaga banaa fi jabaaf fakkeenyaa ta'u ni danda'u.

2.4. JECHA

Jechi sagalee irraa kan ijaaramu, unkaa of danda'ee dhaabbaatu, hiika qabeessa kan ta'eefi mallattoolee/bakka bu'oota/ miira keenyaa kan waan arginuu, dhandhamnuu, qaqqabannuu, dhageenyuufi k.k.f. ti

2.4.1. Hiika Jechaa

Hiikni jechaa yaada ykn ergaa jechi tokko of keessatti qabatee jiruufi tajaajila dubbi /amala gosoota hiika jechootaa/ kan agarsiisuu dha. Gosoota hiika jechaa kanneenis akka armaan qadiitti haa ilaallu:

1. Hiika kallattii: Haaluma kanaan hiikni kallattii hiika sirii fi hiika moggaasa jalqabaa kan bakka bu'aa waan qabatamummaa qabuu /kan ijaan mul'atuufi harkaan qaqqabamu/, kan hin dhokanne, hiika dheedhiifi harka caalu barreeffamoota yaadarga hin taane keessatti ergaa dabarsuu qofa irratti kan xiyyeefatuu dha. Yeroo tokko tokko hiika gal mee jechaa jedhamuunis ni waamamu. Fakkeenyaaaf hiikkaan kallattii jechootaa, *leenca, sareefi biddeena* jedhamanii walduraa duubaan bineensa daggalaa, beeylada manaafi goса

nyaataa ta'uu danda'a.

2. **Hiika al-kallattii**: Hiikkaan alkallattii hiikkaa dabalataa, hiikka naannawaafi hiikkaa dubbii kan muuxannoo dubbatootaa waliin deemuu fi hiika kallattii irratti rarra'ee kan dhufuu dha. Akkasumas, miira kakaasa, amala wantootaa faana deema, yeroofi hawaasaan murtaa'a, harka caalu barreeffamoota yaadargaa/ogbaruu/ keessatti waan dhiyaatuuf ergaa siritti cimsa. Fakkeenyaaaf jechootni armaan olii ***leenca, saree, biddeena, hoolaa, fi harree*** jedhaman tartiibaan hiika alkallattii goota, kajeeltuu, hojii, gowwaa, nama hin dadhabne ta'uu danda'a.
3. **Hiika galuumsaa**: Hiikaan galuumsaa, hiika kallattiifi alkallattii of keessatti hammatee, yommuu jechi tokko hima garagaraa keessatti hiika garagaraa qabaatee mul'atu dha.

Fkn: **dhahe**: Daa'imni osoo fiiguu lafa dhahe. **Kufe**

Faana bineensichaa dhahee bira gahe. **Hordofe**

Bal'ina huccuu ciqileen dhahe. **Safare**

Weellisaa tokkoofan har'a dibbee dhahe. **Taphadhe**

Oromoont dhaha mataasaa qaba. **Iakkoofsa baraa**

Faanni hattichaa garam dhahe. **Gore/deeme**

4. **Hiika faallaa**: Jechoota hiikaan masaanuu walii ta'an agarsiisa.
5. **Jechoota masoo**: Hiika walfakkii kan wanti tokko maqaa garagaraatiin beekkamu dha. Fkn: andarii, bullaallaa, makoodii, gugee, saphaliisa
6. **Jechoota moggoo**: Jechootni akkanaa unkaa tokko kan qubeessuufi sagaleessuun tokko ta'anii garuu waan garagaraa agarsiisanii dha. Fkn: baallii(baallee, aangoo); goda(gadi, holqa); Jimaa(maqaa namaa, caatii)

2.4.2. Qoodiinsa jechaa

Jechoota karaalee adda addaatiin qooduu ni dandeenyaa. Isaanis gama caasaa, waaltinaa, faallaa, bal'ina yaadaa/qabiyyee, qaama qabaachuufi w.k.f. ta'uu ni danda'a. Kanaafuu ulaagaalee kanneen bu'uura taasifachuun kallattii adda addaatiin qoodamiinsa jechootaa akka armaan gadiitti ilaaluu ni dandeenyaa.

- a. **Jechi salphaa**: Jechi salphaan jecha dhaamsa tokko qofa dabarsuufi dhamjechoota hirkatoo ofirraa hin qabnedha. Kana jechuun jechi salphaan dhamjecha ofdanda'aa walgituu isaati.
- b. **Jecha xaxamaa**: Jechi xaxamaan jecha dhamjechoota hirkatoo adda addaa ofirraa qabuufi dhaamsa hedduu dabarsuu danda'uudha.
- c. **Jecha Dimshaashaa**: Jechootni dimshaashaa yaada bal'aa kan dabarsaniifi gareelee xixiqqoo hedduutti kan qoodamanii dha. Fkn: Jechi **biyya** jedhu jecha dimshaashaati. Sababnis biyyoota hedduutti qoodamuu ni danda'a. Jechootni

dimshaashaa mata duree guddaadhaan wal fakkaatu.

- d. **Jecha Murtaa'oo:** Jechootni murtaa'oon jechoota yaada dhiphaa dabarsan, waamsa kallattii waan tokkoo kan ta'eefi waan tokkoon kan beekamuu dha. Fkn: Jechootni **saree, hoolaafi re'ee** jedhaman jechoota murtaa'oo yommuu ta'an, jechi **beeylada** jedhu immoo isaan of keessatti hammachuun jecha dimshaashaa ta'a. Jechootni mortaa'oon mata duree xixiqaan wal fakkaatu.
- e. **Jechoota idilee:** Jechootni idilee jechoota waalta'oo tajaajila hojii adda addaatiif oolanii dha
- f. **Jechoota al-idilee:** Jechootni alidilee jechoota hin waaltoofne kanneen akka loogaa(dialects), ergisaa/alagaa(borrowed), ogummaa(jargon), qaanii/saalfii/(taboo words), lagataman(vulgur wards), nuffisiisoo/salphoo(cliché), dulloomoo/durii(archaic words), haara(neoterms), gartuu tokkoo(slang)fi k.k.f. dha.
- g. **Jechoota qabatamoo:** Jechoota qabatamoo kan jedhaman jechoota bakka bu'aan isaanii harkaan qabatamuufi ijaan mul'achuu danda'anii dha.
- h. **Jechoota al-qabatamoo:** Jechoota alqabatamoo kan jedhaman jechoota bakka bu'aan isaanii harkaan qabatamuufi ijaan mullachuu hin dandeenyee dha. Kana jechuun, jechootni al-qabatamoon jechoota yaadaan argaman jechuu dha.

2.4.3. Jechama

Jechamni, jechoota jechoota adda addaa ofitti sufatee jecha ijaan arginuun duubatti hiika/ergaa dhokataa kennuu danda'uu dha. Yeroo tokko tokko jechamootni qaama namaatiin ykn waan birootiin walqabsiisamanii dubbatamu. Haala ijaarsa isaatiin jechamni jechoota tishootiin walfakkaatu. Ta'us, gama ijaarsaatiinis ta'ee, gama iccitii hiikaatiin jechamootni jechoota tishootiin adda baatee ni qabu. Ijaarsa isaaniitiin jechamootni sadarkaa tishoo, gaalee fi himaattis ta'uu ni danda'u. Fkn: Caasaa isaatiin jechi gara- laafeessa jedhu tishoos fi jechamas ta'uu ni danda'a. Garuu jechamni dhadhaa abidda buute jedhu caasaan isaa hanga ciroo/himaatti kan guddate waan ta'eef tishoo jedhamuu hin danda'u. Akkasumas jechamootni ergaa dhokataa qofa qabaatu. Garuu, ergaan jechoota tishoo dhokataa ta'uu fi dhiisuus ni danda'a. Tishoon ergaa dhokataa qabu, jechamaan walgituu isaati.

Fakkeenyota jechamoota tokko tokkoo:

- ✓ Mataa buuse = qaana'e/gadde (Lafjala = dhoksaan; dura
- ✓ Mataa hin qabu = qalbii hin qabu (Jala bultii = duraan dursanii
- ✓ Gurra mure = gowwoomse malee (Irra keessa = komee baafate; garaa

- ✓ Gurra gate = qaanii wallaale (abba abbaan = tokko tokkoon)
- ✓ Gurra buusi = dhaggeessisi (Gurra abaluu = maqaa abaluu)
- ✓ Harka wayaa jalaan = dhoksaan (huuruu dhiibe = dallane)
- ✓ Funyaan bira = dhiyoo
- ✓ Mataa mare = milkaa'uu dhoowwe; carraa dhabe; dide

Gaaffilee Of Madaallii

Hiika jechomoota gurraacheeffamanii deebisi.

- 1. Mucayyoon osoo **quba hin qabaanne** dargaggootni itti nam'an.

A. hin naafatin	B. hin beekin	C. quba qabdu	D. beektu
-----------------	---------------	---------------	-----------
- 2. Abbaan warraashee nama **gorora liqimse** dha.

A. hancufa dhuge	B. dulloome	C. nama guddaa	D. hayyuu
------------------	-------------	----------------	-----------
- 3. Lookoon abbaa ishee **gurra nyaatte.**

A. Ciniinte	B. Itti hasaaste	C. Beeksiste	D. Maqaa balleessite
-------------	------------------	--------------	----------------------
- 4. Ajaa'iba! Intaloon **nyaara haaddatte.**

A. muratte	B. Of bareechite	C. Qaanii dhiiste	D. fokkiste
------------	------------------	-------------------	-------------
- 5. Disaasaan **garaa bal'ata.**

A. garaa guddata	B. moora qaba	C. obsa qaba	D. nama furda
------------------	---------------	--------------	---------------

2.4.4. Jecha Tishoo

Jechootni tishoo, jechoota hiika, unkaafi garee jechaa garagaraa qaban walitti hidhuun kan argamuu dha. Jechi makoo kunis erga tisheeffameen booda, jechoota duraa irraa gama hiikaa, unkaafi ramaddii jechaan adda waan ta'eef, akka jecha haaraatti ilaalamuun, waan tokko bakka bu'a. Jechi tishoo jecha diigalaa ykn jecha makoo jedhamuunis ni waamama. Jechootni akkasii kunneen jechama ta'u ykn ta'u dhiisuus ni danda'u. Fkn: Jechi ija jabina jedhu jecha tishoo akkasumas jechama ta'u ni danda'u. Garuu jechi mata duree jedhu tishoodhaa malee jechama hin jedhamu.

Jechootni yommuu tisheeffamanis, jechi gara jalqabaa/harka bitaa irraan galu/, sagalee dhuma irraan qabu akka barbaachisummaa isaatti ofirraa haquu, ofitti dabaluu fi akkuma jiruttis dhiisuus ni danda'a. Haaluma kanaan, jechi tishoo latiilee adda addaa maxxanfachuu yoo barbaade jecha lammataa/kan gara harka mirgaa/ irraatti argamurratti maxxanfata. Jechoota tisheeffaman gidduu sarara xiqqaan buusuun yookiin sarara xiqqaan ala jechoota sanneen walitti maxxansuun tisheessuu ni dandeenyaa.

Fakkeenyaaaf jechootni **mataa fi dura, rogaafi sad, amalaa fi qaba, harkaa fi qallaa, bu'e fi bahe** jedhaman kophaa kophaasaaniitti hiika, unkaa fi garee jechaa adda addaa qabu. Haa ta'uu malee, yommuu tisheeffaman hiika, unkaa fi garee jechaa isaanii kan duraa jijiirachuun tartiibaan **mata-duree, rog-sadee, amalaqabeessa, harkaqlleeyyii fi bu'ee bahe** jedhamuun karaa adda addaatiin tisheeffamuu danda'u. Walumaagalatti, jechootni yoo tisheeffaman hiikkaan isaanii kan nama rakkisu ta'e, karaa lamaan tilmaamu ni dandeenyaa:

- Hiika dhuunfaa jechoota tisheeffamanii irraa
- Akkaataa aadaa dubbatootaafi
- Galuumsa jecha tishoo sanaatiin argachuu ni dandeenyaa.

Haaluma kanaan akkaataa jechootni ittiin tisheeffaman kanas gurmii garee jechootaa walitti dhufanii garee jechaa biroo uumaniin haa ilaallu.

Maqaan yoo uumamu:

1. Maqaa + maqaa = maqaa
Haadha(m) + warra(m) = haadhawarraa(m); Garaa(m)+ ciniinnaa(m)=garaa ciniinnaa(m)
Abbaa(m) + biddeena(m) = Abbaa biddeenaa(m)
2. Durduubee + maqaa = maqaa
Keessa(dd)+ deebii = keessa-deebii(m); jala(dd) + bultii(m) = jalabultii(m)
3. Maqaa + maqibsa = maqaa
Kottee(m)+ duudaa(mq) = kotte-duudaa(m); Roga(m) + sad(mq) = rog-sadee(m)

Maqibsi yoo uumamu:

- 1) Maqaa + xumura= maqibsa
Amala(m)+qaba(x) = amal-qabeessa(mq); faara(m)+tole(x)= faaratoleessa(mq)
Lubbuu(m)+dhabe(x)= lubbudhabeessa(mq); bif(a(m)+bade(x)= bif(a badii(mq)
- 2) Maqaa + maqibsa= maqibsa
Nafa(m) + qalloo(mq)= nafaqalleessa(mq); ija(m) + jabaa(mq)= ija-jabeessa(mq)

Xumurri/gochimni yoo uumamu:

- a) Xumura + xumura = xumura
Du'e(x) + ka'e(x) = du'eeka'e; oole(x) + bule(x) = oooleebule(x)

HUB: Jechootni tishoo jechoota walitti makaman qofa irraa malee, jechaafi fufiilee/latoolee irraa hin ijaaramu. Akkasumas, jechootni garee garagaraa walitti

tisheeffamuun maqibsa uumuu barbaadan latoolee koorniyaa kanneen maqibseessitoota ta'an kanneen akka -eessa, -eettii, -ii fa'i karaa seera afaanichaa eeggateen itti maxxansuun maqibsa argachuu ni dandeanya.

Jechootni tishoofi gaaleen waan walfakkatan fakkaatu malee garaagarummaa guddaa qabu.

Jechootni tisheeffaman:

- Unkaafi hiika tokko waliin qabu ykn unkaafi hiika duraa gad-dhiisu
- Tokkummaan bakka tokkotti maxxanfatu
- Bakka tokkotti garee jechaa tokkotti waliin ramadamu
- Sarara xiqaan ykn walitti maxxansamuun barreeffamu
- Jecha lammaffaa/kan gara harka mirgaa malee inni duraa/kan gara harka bitaa hin maxxanfatu. Fkn: dura-bu'aa(m)(dura-bu'ummaa(; durabu'oota(; duroota bu'aa X, durummaa bu'aa X

Jechootni gaalee uuman:

- Unkaafi hiika garagaraa qabaatu ykn hiika jalqabaa gad hin dhiisan
- Tokkummaan bakka tokkotti hin maxxanfatan
- Garee jechaa garagaraatti ramadamu ykn akka jecha tokkootti hin ilaalaman
- Addaan siqanii barreeffamu
- Jecha duraa kan gara harka bitaattu maxxanfata

Garaagarummaa jechaafi dhamjecha gidduu jiru akka itti aanutti haa ilaallu:

<u>Jecha</u>	<u>Dhamjecha</u>
➤ Unkaa birootti ni qoodama	Unkaa birootti hin qoodamu
➤ Hiika tokkoo fi tokkoo ol qabaachuu danda'a	Hiika tokko qofa qaba
➤ Salphaa fi xaxamaa ta'uu ni danda'a salphaa/	Hirkataafi ofdada'aa/jecha

2.4.5. Malleen Dubbii/Figurative speech/

Malleen dubbii, dubbi haalawaa, qola dubbii ykn dubbii qolaa jedhammunis ni beekkamu. Barreessitoonnii ogbarruu tokko tokko sadoommii jechuudhanis ni ibsu. Manguddooni Oromoo durii afaaniin barreessitoonni jabanaa asoosama, diraamaa, walaloofi barreeffama hololo isaanii keessatti dhimma itti bahu. Malleen dubbii kunneenis haasaan yookaan barreeffamni keenya qulqullina akka qabaatu kan godhan, ergaa barreeffamoota ogbarruu cimsuuf kan tajaajilan, miira kan kakaasan, midhaagina kan gonfachiisan, ergaan dabru sammuudhaa akka hin banneefi hin irraanfatamne kan taasisanii dha.

2.4.5.1. Faayidaa malleen dubbii

Dubbii yookaan barreeffama keessatti sagalee akka rasaasaa dhuka'u uumuun miidhaksee miira namaa kakaasuun akka ergaa hubatan nama taasisa. Miira keessa namaa jiru ibsachuuf bakka guddaa qaba. Dubbii tokko alkallatiin ibsachuuf namoonni baay'een sadarkaa adda addaatti dhimma itti bahu.

2.4.5.2. Akaakuu Malleen Dubbii

Malleen dubbii gosoota adda addaatti beekamu. Isaan keessa warri muraasni kannee armaan gadiiti.

1.Akkasaa/akkee/ akka-isaa/[Simile](#)/:Gosti dubbii qolaa kun wantoota lama yookaan isaa ol kan uumamaan tokko hin taane amala isaanii jechoota **akka, fakkaata** yookaan **hamma/hanga/** jedhamanitti fayyadamuun yoo wal bira qabnuu dha.

Fkn: Ilkaan ishee aannan fakkaata.

Harki ishee akka cabbii qorra.

Hamma hantuutaa geessi.

Fakkeenya kana keessatti ilkaaniifi aannan, qorra harka isheefi qorra cabbii, akkasumasisheefi hantuuta walbira qabuun ibsame.

2.Bakka buusa/ bakkasaa/ iddeesa/[Metaphor](#)/: Kallattiid humaan amala waan tokkoo waan birootiif kenninee bakka buusuu dha. Akkuma akkasaa iddeessis walfakkeenya wantoota lamaafi lamaa olii ibsa. Garuu jechoota ittiin waldorgomsiisan hin qabu.

Fkn: Oromoon kanniisa.

Gurbaan sun cululleedha.

Isheen lubbuu kooti.

3.Atee/ateessa/argamsiisa/[appostrophe](#)/ Uumama nama hin taanetti, akka namaatti yoo itti haasoofnuu/ itti dubbannuu/ dha. Garuu, uumamni sun haasa keenyaaf deebii kennuu hin qabu. Yeroo baay'ee miira gaddaa, naasuufi aariin guutame keessatti kan itti fayyadamnuudha.

Fkn: Yaa Gaara Fantaalle har'a atumti na oolchi.

Hara Danbal harka nattl hiixadhu.

4.Nameessa/ name/namoomsa/[Personification](#)/: Amala ilma namaa uumama biroof kennuu dha; uumamni biro sunis amala ilma namaa gonfatee akka namaatti haasa'a, iyya, boo'a, gadda, hojjata, fik.k.f.

Fkn: "Kan garaa malee kan maqaa yoom nu dhibe , " jedhe waraabeessi.

"Yaa afaan" jette funyaan.

“Saree sodanne malee boqquolloo argineerra” jedhe jaldeessi.

“Haatau jedhe jaldeessi dhagaa gara galchee” jedhan.

5.Gurra guddisuu /ukukkubee/arbeessuu/[Over statement](#)/: Amala wanti tokko uumama isaatiin qabuurratti daballee gurra guddisuun yoo dhiyeessinu dha.

Fkn Illeene qaqaa harcaase

Mannisaa arba gulufsiisa.

Waabeen guutee shinbirroon irra hin qaxxaamurtu.

6.Anyarsuu/busheessuu/[Under statement](#)/: Amala wanti tokko uumama isaatiin qaburraa gadi-buusnee/busheessinee yoo dhiyeessinuu dha. Akkasumas waan hawaasaan fudhatama hin qabneefijibbamaa ta'e tokko akka hin raawwanne kan taasisuufi barsiisudha. Waaqumaa Waamii (2013:236). Irba.

Fkn Qallattee lilmoo taate.

Ilkaan hin qabdu, rigaa harkaa hin dhabdu.

Kan uddurraa hin qabne,aguuggattee hagdi.

7.Habalaka/[Irony](#)/: Afaaniin qofa faallaa waan yaadaa jirruu haasa'uu dha. Innis bifa qoosaafi nama kofalchiisutiin dubbatamuu danda'a.

Fkn: Daa'ima waa balleesseen, haatisaa, “Ishoo waan gaarii naaf hojjattee ittuma fufi.” kan jettuun yoo ta'e. Akkasumas, nama gabaabaan **birbirsoo**; nama gurraachaan immoo **faranjoo** jechaa kan waamnu yoo ta'e.

8.Mitihee/eemitii/sob-dhugaa/[Paradox](#)/: Yaadotni lama kan walfaalleessan irra keessaan soba fakkaatanii waan dhugaa ta'e yoo dabarsanii dha.

Fkn Otumaa ilaaluu hin argu.

Ni nyaata hinquufu.

Kan hawwitu argannaan boosse.

9.Fakkoommii/fakkee/[Symbolism](#)/: Wanti tokko akka mallattootti waan birootiin kan beekkamuufi ergaa waan sanaa kan dabarsu yoo ta'ee dha.

Fkn: dukkana(doofummaa; Ifa(qarooma; Siiqgee(kabajaafi aangoo dubartii
bokkuu(aangoo; odaa(galma; barcuma(taayitaa; abaaboo(bareedina

10. Maqsuu /Euphemism/ dubbiin qolaa kun jechootaafi gaaleewwaan sirrii ta'an caalaa jechoota sasalphoofi gammachiisaafi alkallattii fayyadama. Safuu/taboo/ eeguu ofkeessaa qaba.

Fkn Bakakkaa jechuurra waan rooba keessaa jedhu

Sagaagaltuu jechuurra isheen ree'eedha.

Mana udaanii dhaqe jechuurra bashannana ba'e jedhu.

11. **Baay'isoo.** Jecha baay'isuun waan raawwatamu tokko walfaana kan ibsuudha.

Dhufe, dhufe.

Tole Tole

Lakki lakki...

12. **Qaamessa.** Maqaa dhuunfaa wanta tokkoo osoo hin dhahin dimshaashaan ibsuudha.

Fkn. Inni sibiilaan na doorsise.

Inni horiin diida deeme.

Gaaffilee Of Madaallii

Gaaffilee firoomsee qola dubbii kanneen roga A fi B jalatti argaman walitti firoomsi.

'A'

'B'

— 1. Akkee	A. Busheessuu
— 2. Bakkasaa	B. Iddeesa
— 3. Anyarsuu	C. Akkasaa
— 4. Arbeessuu	D. Gurra guddisa

Gaaffilee Filannoo

- 5. Malleen dubbii ilaachisee soba kan ta'e isa kami?
  - A. Dubbii fi barreffama keessatti midhaagee fi salphatee dhiyata.
  - B. Fakkii sammuutti waan uumuuf akka salphaatti hin irraanfatamu.
  - C. Dubbii baratamerra jal'atee, walaloo fi hololoonis ni dhiyata.
  - D. Humnaa fi bareedina dhaamsaa ni hanqisa.
- 6. Uumamni biroo amaloota ilma namaa yoo fudhate dubbii haalawaa kameef fakkeenyta'a?
  - A. mitihee   B. nameessaa   C. bakkasaa   D. akkasaa
- 7. Qolli dubbii dhaamsa irra keessaan soba fakkaatee waan dhugaa ta'e dabarsu:
  - A. bakka buusa   B. ukukkubee   C. mitihee   D. akkee
- 8. Haasaan isaa akka nadhii dammaatti mi'aawa.
  - A. akkasaa   B. bakkasaa   C. arbeessaa   D. nameessaa
- 9. Isheen naaf damma daamuun dha.
  - A. akkee   B. iddeesa   C. anyarsuu   D. ukukkubuu
- 10. "Kan garaa malee, kan maqaa yoom nu dhibe." jedhe waraabeessi.
  - A. mitihee   B. gurra guddisa   C. nameessa   D. bakka buusa
- 11. Ni nyaata; hin quufu.
  - A. anyarsuu   B. mitihee   C. bakkasaa   D. akkasaa
- 12. Dabbasaan mucayyoo eegee fardaa fakkaata.
  - A. akkee   B. iddeesa   C. ukukkubsee   D. arbeessoo
- 13. "Boorri koo yoo areeddu konkolaataan qixa!" jedhe garmaamtuun tokko.
  - A. akkasaa   B. mitihee   C. arbeessuu   D. anyarsuu
- 14. Namittiin gabaabduun sun yoo deemtu, lafarru munyuuqxi.
  - A. akkee   B. bakkasaa   C. mitihee   D. anyarsuu

— 15. Caalaan abidda saafaati.

- A. bakkasaa   B. mitihee   C. ukukkubee   D. arbeessoo

2.4.6. Jechoota Haara Adda Addaa/Vocabularies:/

Kutaa kana jalatti maqaaleen bineensotaa, ilmoolee isaaniifi sagaleen isaan dhaggeessisan akka armaan gadiitti gabateedhaan balballoomee jira.

Maqaa bineensotaa, reepitaayiloot aafi allaattiiwwanii	Maqaa ilmoolee isaanii	Maqaa sagalee isaan dhaggeessisan	Maqaa bineensotaa, reepitaayilootaa fi allaattiiwwanii	Maqaa ilmoolee isaanii	Maqaa sagalee isaan dhaggeessisan
1.waraabeessa	rupha,cittaa	Yuusa	23. leenca	Kublee	aada,barooda
2.qeerransa	bochee,bichoo,liinchi, bansa	Harqa	24. saalaa	Qarfaafa	mar'ata
3.arba	Dhoblee	Mirrisa	25. gafarsa	sarroo,qixaala,salalaa	bookkisa
4.jaldeessaa	caakkee,diddiimtuu	buukumsa,duta	26. gaala	nyarqoo,shuqqoo,ogre	Olola
5.farda	ciloo,darmii	Himimsa	27. gaangee	Halaaga	himimsiti,haadhisti
6.harree	buukurrii,shukkee	Halaaka	28. qamalee	hanoo,lisxee	kofalti
7.xaddee	Xubii	korristi,fooricci	29. kuruphee	Sophoo	mar'atti
8.booyyee	qofalaa,oruushoo	carana,iyyiti	30. bofa	Leetii	siiqsa
9.weennii	Wullee	Korrisa	31. buutii	Lootii	buufa
10.re,ee	sabeebta,maqashaa	mar'atti	32. hoolaa	bukkuula,karsoo,lmooke,cuul oo	mar'atti
11.adurree	Bashuu	nyaakkisti,boosi	33. huummoo	Cuucii	Aada
12.lukkuu	Cuucii	Iyya	34. Sa'a	cilgoo,waatii,jabbii	mar'ata
13.gadamsa	Gudalaa	mar'ata	35. saree	buuchillaa,xuuxillaa	Dutti
14.hantuuta	Ajjoo	Xiixxi	36. jawulee	Lootii	siiqsa
15.raacha	Callee	waca,oo'a	37. nama	daa'ima,ugoo,sabiyyii	Iyya
16.sardiidoo	xulubbaa,xuuqibaa	Dutti	38. bosonuu	Simboo	Dutti
17.goljaa	Ilaada	Mirrisa	39. illeettii	Buuchillaa	Xiixxi
18.roob(ph)ii	Heeggira	Bookkisa	40.sattawwaa	Boochola	mar'ata
19.qocaa	cuucii,ilmoolee	Barooda	41.kanniisa	barris,aataqonyee	huursa
20.simbirroo	Cuucii	Wacci	42.gogorii	Cuucii	kaakkisti

21.sololiyaa	Cuucii	kaakkisa,caran a	43.mar'ataa		siiqsa,foorica
22.guchii	ruboo,ruucii	Kaakkisa			

Jechoota haara kanneen biroos akka armaan gadiitti haa ilaaluu:

Looniif horii, hoolaafi re'eef **bushaahee**; looniif **gaana** waraabeessaaf **kora**; kormi horii **qabate**, kormi gaalaa **ciibsate**; sa'a dhala dhabeen **maseente**, yoo hin dhalin hafteen **dhankaaka**, dubartii hin dahiniin **dhabduu**; sa'a aannan hin qabneen **baakkuu**; re'ee hin dhalleen **goromtii**, lukkuu hin hanqaaqneen **sookkee/goromtii**; dhiirri hin fuune **qeerroo**, shamarri hin heerumne **qarree**; qubaaf **qubeelaa**, harkaaf **gumee**; mormaaf **amartii**, miilaaf **albuu**, gurraaf **lootii**, ilkaaniif **kaarruu**, funyaaniif **kokona**, namaaf **obbaatii**, harreefi fardaaf **coofira**, Birraaf **bari'e**, gannaaf **gale**; Kan nyaata dhabeef **beela'e**, kan uffata dhabeef **daare**; Xaafiif ni **haamu** ataraaf ni **buqqisu**; Dhagaa sibiila itti qaran **qarsaa**, dhagaa abidda cinaa **sunsuma**; Namaaf **harka** arbaaf, **gumbii**; Tumaaleessi **foonif** ameessi **aannaniif**; Gaala ilmaan horee/dhalee jiruuf **gurroo**, gaala fe'uumsaaf gaheen **soosaa**, fardi dhalaan **qalaamaa/ganyaa**; obboleettiin abbaa warraa **sayyuu**, dhiirotni obboleewwan walii fuudhan **goobanii** jedhamu.

2.7. GAALEE/Phrase/

Gaaleen caasaa afaanii kan jechootarraa ijaaramu, qaama himaa kan hiika guutuu hin dabarsinefi wal hammannaa jechootaa hojii tokkoof dhaabbatan ykn akka qaama tokkootti kan waliin socho'an dha. Haala kanaan qaamni xiqqaan caasaa gaalee jechuu dha. Gaaleen tokko mataa, miiltoo fi murteessituu qabaachuu danda'a. Mataan caasaa gaalee keessaa hafuu hin danda'u. Miiltoon immoo odeeffaanno dabalataa gaaleef kan gumaachanii dha. Miiltoon mataa gaalee waliin hidhata cimaa qabuun miiltoo sadarkaa tokkoffaa, kan hidhata laafaa qabuun immoo miiltoo sadarkaa lammaffaa jennee qooduu ni dandeenyaa. Murteessituun immoo caasaa gaalee keessatti odeefaanno akka lakkofsaa, hangaa, akeekuu, qabeenyaa fi.w.k.f. kan kennanii dha.

Gurmiin jechootaa gaalee ta'uuf ulaagaalee armaan gadii guutuu qabu.

1. Jechootni gaalee ijaaran akka qaama tokkootti bakka matimaa ykn antimaa/irraawwatamaa/ bu'uun tajaajilu. Fkn: **Leenca saafela** ajjeese./bakka antimaa/

2. Jechootni gaalee ijaaran bakka tokkootti jecha biroon bakka bu'uu qabu. Fkn: Dorgommii **hatattamaan** xumure. Isheenis **akkasuma**.
3. Jechoota gaalee ijaaran gidduu jechi biraa yoo gale caasaan hima sanaa hiika dhaba. Fkn: **Huccuu aadaa** bitatte. Jecha huccuu fi aadaa jedhu gidduu jechi ay seenuu hin qabu.
4. Jechi mataa gaalee ta'ee gale tokko, caasaa gaalee sanaa keessaa hafuu hin danda'u.
Fkn: Hima, "Isaan gaangee cimtuu bitan." Jedhu keessatti, gaaleen **gaangee cimtuu** kan jedhu yoo ta'u, jechi gaangee jedhu yoo hir'ate gaalichi hiika dhaba.

2.5.1. Miseensota Gaalee

Gaaleen tokko miseensota sadu of keessaa qaba.

1. Mataa gaalee/head word/: Jecha gaalee sana keessatti mataa ta'ee galee, olaantummaan yaada gaalee sanaa kan hogganu fi gosa gaalee sana murteessuu dha.
2. Miiltoo/constituent; modifier/: Miiltoon miseensa gaalee kan waa'ee mataa gaalee ibsaniifi odeeffannoo dabalataa kennanii dha.
3. Murteessituu/determiner/: Murteessituun jecha gaalee keessatti lakkofsa, hamma, sadarkaa, akektuu, kallattii, beekamtii fi.w.k.f. ibsanii dha. Fkn: Gaalee **mana guddaa sana**, jedhu keessatti manni, mataa; guddaan, miiltoo fi sana immoo murteessituu dha.

HUB: Gaaleen maqaafi maqibsii gaalee gochimaaf akka miiltootti, gaaleen maqibsii immoo gaalee maqaatiif akka miiltootti yommuu tajaajilan ni mul'atu.

FKN: **Mana dhugaatii jibbe** (gaalee gochimaa); **mana dhugaatii** (gaalee maqaafi miiltoo gaalee gochimaati). **Intala qaloo bareedduu**(gaalee maqaa); **qaloo bareedduu**(gaalee maqibsii miiltoo gaalee maqaati).

2.5.2. Gosoota Gaalee

Gosa gaalee tokkoo murteessuuf jechi mataa gaalee ta'ee gale murteessaa dha. Akka caasaa Afaan Oromoottis jechi gara harka bitaa gaalee irraan galu, xiyyeffannaa waan qabaatuuf gosa gaalee sanaa nuuf akeeka.

- a) **Gaalee Maqaa:** Gosa gaalee kana keessatti jechi mataa ta'ee gale maqaa dha. Gaaleen kunis maqaa kanaan hogganama/durfama/. Jechi mataa ta'e sun

xiyyeffanna qabaata jechuu dha. Fkn: **Bokcaa** arfaasaa, **Mootummaa** Waaqaa, **Farda** boora, **ilma** namaa, **magaalaa** Finfinnee, **biyya** Oromoo, **nama** hamaa, **jaalala** dhugaa, **lafa**, **biyya**, fi.k.k.f.

- b) Gaalee Gochimaa: Gaalee kana keessatti jechi mataa ta'uu gale gochima/xumura/ dha. Gaalichis xumuraan hogganama/durfama/. Gaaleen kun gosa gaaleewwan ay irraa haala adda ta'een gara dhumaay ykn gara harka mirgaa irraan akka dhufu beekkamaa dha. Fkn: Inni **taa'ee ka'e**, araara **gaafate**, bishaan **waraabdee galte**, araara **gaafachuu**, manaa **bahuu**, Waaqa **kadhachuu**, nyaatee **ka'eera**, **gale**, **deeme**, fi.k.k.f.
- c) Gaalee Maqibsii: Gaaleen kun ibsa maqaatiin ijaa hogganamuuf jechi akka mataa gaaleetti gale maqibsa dha. Innis jecha xiyyeffanna fudhatu dha. Fkn: **Dheeraa** jolooloo,
- d) **Gaalee Xumibsii:** Gaaleen kana keessatti jechi akka mataa gaaleetti gale ibsa xumuraa dha. Kan waan ta'eefis gaalichi xumibsidhaan hogganama. Gosa gaalee kana gosootii gaalee ay irraa wanti adda taasisu miiltoo dhabuu isaati. Fkn: **Saffisa** qaba, **boru** deema, **hatattamaan** deeme, **kaleessa** boqate, **baddaa** bahe, **sirritti** taphata, fi.k.k.f.
- e) Gaalee Durduubee/firoomsee: Gaalee kana keessattis jechi mataa gaalee ta'ee gale durduubee/firoomsee/ dha. Gaaleen kunis jechoota firoomsee ta'an kanneeniin hogganama. Durduubeen/firoomsee/ kunneenis maqaa duraa fi boodaan galuun walitti dhufeenyaa jechoota hima ijaaranii agarsiisu. Fkn: **Gara** Finfinnee deeme, Dalla **keessa** taa'e, Uleedhaan rukute, Isheerra jira, mukarratti hidhe, fal'aanaan nyaate, fi k.k.f.

2.7. CIROO/Clause/

Ciroon qaama/caasaa/ himaa ta'ee yoo xiqlaate xumura kan qabu, akkasumas ergaa guutuu dabarsuu fi dabarsuu dhiisuus kan danda'u dha.

Haaluma kanaan ciroowwan bakka afuriitti qoonnee ilaalu ni dandeenya.

- I. Ciroo of danda'aa: Ciroon kun matimaa fi xumura kan qabu, hima salphaa ykn gaalee gochiaan walqixa kan ta'e, ergaa guutuu tokko kan dabarsu, fi yeroo ay'ee gara boodaarraan kan dhufu dha. Fkn: Ba'aan laphee waan qabeef, **deddeebi'ee isheetti marmaara**.
- II. Ciroo hirkataa: Ciroon kun hir'ina yaadaa qaba, walqabsiistota hirkatoo ofitti fudhata, akkasumas yeroo ay'ee gara jalqabaa irraan gala. Fkn: **Waan haalaan hin qo'anneef**, qabxii dansaa hin galmeessisne.

- III. Ciroo guutuu: Dhuma ciroo irratti qaama gaalee gochimaa ta'uun kan argamuu dha.
- IV. Ciroo firoomsee: Ciroon kun gaalee maqaatti hirkatee kan arhgamuu dha.

2.7. HIMA

Himni tokko hima jedhamuuf ulaagaalee kanneen guutuu qaba: Gurmiin jechootaa tariiba sirriin qindaa'uu, ergaa guutuufi ifaa dabarsu, xiqqaatee matimaa fi xumura qabaachuu fi dubbatootasaa biratti fudhatamummaa argachuu dha. Tariibni caasaa bu'uuraa sirriin kan Afaan Oromoo MAX(matima, antima, xumura) dha. Caasaan bu'uuraa kun waljala yoo jijiirame hima irratti jijiirama hiikaa fida.

Fkn: Siree sibiilaa bite. Siren bitamuu isaa odeessa

Sibiila siree bite. Sibiilli bitamuu isaa odeessa

2.7.1. Gosoota Himaa

A. Gosoota himmeen Afaan Oromoo gama tajaajilaatiin

Himni ergaa dabarsu irratti hundaa'ee bakka afran armaan gadiitti qoodama:

1. Hima himaamsaa: Gosti hima kanaa hima dhug-himeessa ykn hololo jedhamunis ni beekkama. Ergaan hima kana keessa jiru eeyyummaafi waawummaa(dhugaa ykn soba) jedhamuu kan danda'uu dha. Himootni gosa kanaa mallattoo tuqaatiin xumuramu.
Fkn: Finfinneen handhuura Oromiyaati.
2. Hima gaaffii: Gosti hima kanaa deebii kan barbaaduufi mallattoo gaaffiitiin kan xumuramu dha. Fkn: Tulluu Diimtuun eessatti argamti?
3. Hima raajeffannoo: Himootni gosa kanaa mirota adda addaa kanneen akka gurra guddisaa, raajeffachuu, ajaa'ibsiiifachuu, dinqisiifachuu, gadduu, gammaduu, iyyuu, booyuu, fi.k.k.f.tajaajiluu dha. Fkn: Ishoo! yaa leenca koo
4. Hima ajajaa: Ergaan gosa hima kanaa ajaja dabarsuuf dha. Himootni gosa kanaa mallattoo tuqaa ykn raajeffannootiin xumuramu ni danda'u. Fkn: Ka'ii balbala cufi.

B. Gosoota himmeen Afaan Oromoo gama caasaatiin

Himootni gama baay'ina gochimoota keessatti argamaniin akka armaan gadiitti qoodamu.

- A. Hima salphaa /leeximaa/: Gosa himaa kan gochima tokko qofa of keessaa qabuufi gita ciroo of danda'aa kan ta'ee dha. Kana jechuun ergaa tokko ykn gochima tokko ykn ciroo of danda'aa tokko qofatu hima leeximaa keessatti argama jechuu dha. Garuu, gasti hima kanaa matima lama qabaachuu ni

danda'a.

- D. Hima dachaa /dachimaa/: Gosti hima kanaa ciroowwan ofdanda'aa ykn hima salphaa ykn xumura lamaa fi lamaa ol irraa ijaaramu ni danda'a. Garuu, xumurtootni jiran kanneen ciroo ofdanda'oo akka ta'an beekkamaa dha. Ciroowwan of dada'oон kunniinis walqabsiistota of danda'oон waliitti hidhamu.
- E. Hima xaxamaa /xaximaa/: Himootni gosa kanaa ciroowwan hirkataa tokkoo ykn tokkoo olii fi ciroo of danda'aa/hima salphaa tokko qofa irraa kan ijaaramanii dha. Kana jechuun, ciroowwan himoota kanneen keessatti argaman akkuma dabalaan deemaniin, gochimootni isaaniis dabalaan deema. Kun immoo ergaan hima keessatti argamu walxaxaa akka ta'u taasisa.
- F. Hima walxaxaa /dacha xaximaa/: Gosa hima kanaa keessatti ciroowwan hirkataa tokko ykn tokkoo olii fi ciroowwan of danda'aa lama ykn lamaa oltu argama. Gama birootiin caasaalee himaa kutaalee gurguddoo lamaan armaan gadiitti hiruu ni dandeenya.
  - 1. Matima/Gulummoo: Matimni jecha mataa himaa ta'ee tajaajiluu fi maxxantoota matim-mul'istuu akka -n, -ni, -i, -li, -ri, fi k.k.f. ofirraa qabuu dha.
  - 2. Birqaba/Kuthima/Waahima: Kutaan kun ruqoota himaa kanneen akka antimaa, gochima, maqibsaa, maqaa, firoomsee fa'a hammata.

2.7.2. Walsimannaa Matimaa, Antimaafi Gochimaa

Caasaa hima tokkoo keessatti matimni/gulummoon mataa himaa/abbaa himaa kan gocha himaa raawwatu ykn kan gochimni waa'ee isaa himuu dha. Antimni immoo kutaa himaa kan gochi irratti raawwatamuu danda'uu dha. Gochi himaa kallattiid humaan irratti raawwatameera yoo ta'e, irraawwatama/antima kallattii jedhama. Gochi himaa harka naannawaatiin irratti raawwatama yoo ta'e, irraawwatama dalgee ykn antima al-kallattii jedhama. Antimootni al-kallattii kunniinis gocha marsaa lammaffaa irratti ofitti fudhachuufi latiilee tokko tokko maxxanfachuun beekamu.

Kanaafuu, himni tokko gaarii jedhamuuf, walsimannaan caasaalee himaa jiraachuu qaba. Kunis, matimni danuun, gochima danuu; matimni qeenxeen, gochima qeenxee fudhata. Akkasumas, matimni koorniya dhiiraa qabu, gochima latoo koorniya dhiiraa agarsiisu, matimni koorniya dhalaas immoo, gochima koorniya dhalaagarsiisu ofitti fudhata jechuu dha.

2.8. HENNAA

Hennaan caasluga raawwii yeroo ykn gocha yeroo ta'e keessatti raawwatame agarsiisu dha.

2.8.1. Hennaa ammaa

- Hennaa ammeennaa: Hennaan kun ammee baaqqee dha. Innis gocha /haqa/ dhugaa waliigalaa ta'eef, gocha yeroo hundaa /har'aa boree/, irra deddeebi'amee kan amaleeffameef, gocha gara fuulduraatti yeroon isaa beekkamee fi karoorfameef, fi gocha haala amma keessa jirruuf kan tajaajiluu dha. Himootni hennaa kanaan barreeffaman eeyyummaa ykn waawummaa mul'isuu ni danda'u. Himootni hennaa kanaan barreeffaman gochima isaanii irraa latiilee akka -ti, -dha, hin-, ni-, -a, -u, fi k.k.f. ofirraa qaba.
- Hennaa amsiqaa: Hennaan kun gocha yeroo dubbiitti raawwatamaa jiru fi gocha amma jalqabamee itti fufaa jiru /hin xumuramne/ agarsiisa. Hennaa ammee fuftuus ni jedhamu. Himootni hennaa kanaan barreeffaman gochima isaaniirraa latiilee akka -aa jira, -aara, -aa jirti, -aarti, -aaru, -aa jiru jedhaman ofirraa qabu.
- Hennaa raawwima ammeennaa: Hennaan kun gocha reefuu raawwatamee jiru dha. Qaatee dhiyoo jedhamuunis kan beekkamu yoo ta'u, innis gocha ammaan dura raawwatamee dhiibbaan/bu'aan/ isaa amma jiru, gocha duraan eegalee hanga ammaatti itti fufaa jiru, fi gocha yeroon itti raawwatame hin beekkamne dha. Himootni hennaa kanaan barreeffaman gochima isaaniirraa latiilee akka -ee jira, -ee jirti, -eera, -eerti, -aniiru ofirraa qaba.

2.8.2. Hennaa darbaa

- ❖ Hennaa darbeennaa: Hennaan kun gocha darbe/raawwate/, fi yeroo beekkamutti raawwatame agarsiisa. Qaatee baaqqee jedhamuunis ni waamama. Yeroo darbeetti raawwatamuun gocha kanaas yeroo ammaa wajjiin hidhatni inni qabu hin jiru. Gochimootni hima kanaa latiilee akka -e fi -an maxxanfatu.
- ❖ Hennaa tarsiqa: Hennaan kun gocha dabaa fufaa ykn qaatee fuftuu agarsiisa. Innis gocha yeroo darbe raawwatamaa/adeemsifamaa ture agarsiisa. Himootni hennaa kanaan barreeffamanis gochima isaaniirratti latiilee akka -aa ture, -aa turte, -aa turan maxxanfatu. Barreessitooni tokko tokko henna tarsiqa hennaa keessa tarsiqa waliin walfakteessu.
- ❖ Hennaa raawwima darbeennaa: Hennaan kun gocha raawwatee ture yoo ta'u, innis gochoota yeroo darbe keessa walduaa duubaan raawwataman keessaa gocha isa duraa agarsiisa. Kanaafis, qaatee duree/dabaa fagoo/ jedhamee waamamu ni danda'a. Gochi inni lammataa immoo hennaa tarsiqaan barreeffama. Himootni hennaa kana agarsiisan gochima isaaniirraa latiilee akka

–ee ture, -ee turte, -anii turan maxxanfata.

2.8.3. Hennaa gulanaa

- ✓ Hennaa muranna: Hennaan kun gocha gara fuulduraatti raawwatamuun isaa hin oollee fi yeroon itti raawwatamu hin beekkamne agarsiisa. Si'achee baaqqee dha. Himootni henna kanaan barreeffaman gochimooota isaaniirratti latiilee akka –uuf jira, -uuf jirti, -uuf jiru jedhaman maxxanfatu.
- ✓ Hennaa murannaala: Hennaan kun gocha gara fuulduraatti raawwatamu malu agarsiisa. Shakkii waan qabuuf raawwatamu ykn raawwatamu dhiisuu ni danda'a. Hennaaleen gosa kanaa dhuma himaa irraa jecha **ta'a** jedhu qabu.
- ✓ Hennaa keessa muranna: Hennaan kun gocha gara fuulduraatti raawwatamuuf murtaa'e agarsiisu. Himootni henna kana qabanis gochima isaanii irratti latii –uuf jettu maxxanfatu. Fkn: deemuuf, bituuf
- ✓ Hennaa si'achee fuftuu: Hennaan kun gocha gara fuulduraatti yeroo murtaa'aa keessatti raawwatamaa turu agarsiisa. Hennaan kunis latoolee akka –aa oolu, -aa oola, -aa oolti, -aa oolla, -aa ooltu jedhaman ofirraa qaba.

Dhuunfaa keessaniin hennaalee armaan gadii yaadrimee isaanii seera Afaan Oromoo faana gabbifachuuf yaalaa.

- Si'achee gulanee: Fkn: Deemuuf ta'a. Godaanuuf jedha. Barachuuf jira
- Qaatee si'achee yoonee: Fkn: Isheen bor yoona Finfinnee geesseerti.
- Si'achee qaatee dhiyoo: Fkn: Wagga har'aa yoona qormaata biyyaleessaa fixnee jirra.

2.9. HIMEEN HAALAA

2.10.1. Haala danda'amaa

Inni kun haala danda'amu/kan ta'u danda'u/ dha. Himootni haala kana keessatti barreeffaman bifa '*Yoo ... (baatte, baate, baanne, baattan, baatan, baadhe)*'qaba.

Fkn: Yoo bor roobe, ni qonna.

Yoo caalbaasi moote, ni ijaarta.

Yoo siritti hojatte, ni badhaafamta.

2.10.2. Haala yaadaa/hawwii

Inni kun himoota haala yaada namatti dhaga'amu ykn kan ta'uuf hawwan qofa ibsuuf kan oolu dha. Bifni himoota kanneenii *Osoo/utuu/odoo* ....

Fkn: Osoon si ta'ee, nan dhufa.

Utuu baallee qabaadhee, nan barrisa.

2.10.3. Haala hin danda'amne

Inni kun haala ta'uu hin dandeenye kan yeroo darbe waliin ibsamu dha. Bifni himoota haala kana keessatti tajaajilani *'Osoo ... hennaa raawwima darbeennaad'* beekkamu.

Fkn: Ossoo bilbiltee, argattee tурте.

Odoo yeroon yaalamee, hin du'u ture.

2.11. KEEYYATA

Keeyyatni gosa barreefamaa kan himoota seeraan qindaa'an irraa ijaaramuu fi yaada ijoo tokko qofa kan babal'isu dha.

Tajaajila isaaniitiinis himoota keeyyata ijaaran kanneen bakka gurguddoo sadiitti qoodna.

- I. Hima ijoo: Hima ergaa guddaa keeyyatichaa ofiraa qabuufi keeyyata keessaas hafuu hin dandeenyee dha.
- II. Himoota calla/gargaartotaa: Himootni kunneen hima ijoo haqaan, fakkeenyaa, ragaan, yaadaan, fi.w.k.f. ibsa murtaa'aa laachuun keeyyaticha kan babal'isani dha.
- III. Hima goolabaa: Himni goolabaa hima yaada handhuuraa keeyyata tokkoo gabaabsee nuuf xumuruykn hidhuu dha.

Keeyyata keessatti himni ijoo teessuma isaatiin bakka afuritti galuu ni danda'a.

- a) Jalqaba keeyyataa/Deductive approach/: Yommuu keeyyatichi yaada dimshaashaa irraa gara murtaa'ootti babal'ataa deemuu dha. Ijaarsi akkanaa yaada babal'ifachuuf ni salphata.
- b) Gidduu keeyyataa: Yommuu keeyyatichi qabxiilee murtaa'oon eegalee gara gidduu irratti hima ijoo fiduu dha. Deebi'ees akkaataadhuma barbaachisummaa isaatiin karaa biraatiin keeyyaticha babal'isee xumura.
- c) Dhuma keeyyataa/Inductive approach/: Yommuu keeyyatni yaada murtaa'oo irraa ka'ee gara dimshaashaatti deemuu dha. Keeyyatni bifaa kanaan ijaaramu taateewwan diraamawaa ta'aniifi miira kakaasuuf ni tajaajilu. Kunis dubbistootni ykn dhaggeeffattootni hanga xumuraatti qalpii rarra'een akka nu hordofan taasisa.
- d) Jalqabaa fi dhuma keeyyataa: Yommuu himni ijoo jalqaba keeyyataa irra ega dhufeen booda, deebi'ee himoota gargaartotaan babal'atuufi dhuma irrattis himootni murtaa'oon kunneen hima ijoo biroo kan yaaduma jalqabaa sana cimsuun keeyyaticha xumuranii dha.

Haala yaada isaa itti dhiyeessuu fi babal'isu irratti hundoofnee keeyyata bakka adda

addaatti qooduu ni dandaeenya.

- 1) Keeyyata Seeneessaa: Seenaa dhugaa ykn yaadargaa, tartiiba jalqabaa, gidduufi xumuraa kan ta'iinsota ykn gochoota adda addaa gabaasa. Tartiiba yeroofi gochaa qaba jechuu dha. Gaaffiiwwan yoom ta'e, akkamitti ta'e, eessatti ta'e, eenyutu hirmaate, dhumarratti maaltu ta'e jedhamaniif deebii kennaan kan dhiyaatuudha. Waan darbe malee waan egeree irratti hin xiyyeffatu.
- 2) Keeyyata addeessaa: Ta'iinsotaafi gochoota waan tokkoo jechootaan bakka buufnee waan nutti dhagahame sana sammuu nama birootti suuraa/fakkii akka uumuufi akka miira tuquutti yoo barreessinuu dha. Jechootni keenyas waan sana sammuutti suuraa akka uumuufi bifaa yaad-uumee akka qabaatuuf harka caalu maqibsootatti, akkasumas xumibsitootatti gargaaramuu qabna. Dabalataanis, jechoota yuunitoota(safartuuwwan), tartiiba kallattiifi fageenyaagarsiisanitti hubannoona fayyadamuu qabna.
- 3) Keeyyata ibsaa: Gosti keeyyata kanaa dhugaa irratti hundaa'ee yaadota wantootaafi haalotaa ilaachisee gama odeeffannootiin, yaadrimeetiin, qajeelfamatiin, murteessuutiin(hiikaatiin), sababaafi bu'aan, fakkeenyaan, istaatiksiin, seccaatiin, fi.k.k.f. laatuun keeyyaticha kan babal'isuu dha. Keeyyatni kun gaaffilee akka maaliif, maaltu, yoom akkamitti, jedhamanis ni xiinxala.
- 4) Keeyyata amansiisaa: Gosti keeyyataa kun seera ykn yaada ykn mata duree walmormisiisaa tokko qabachuun, bu'uuraalee akka haqaa, ilaalchaa, amantaafi kaayyoo ofii irra dhaabbachuun qaama biroo amansiisuuf kan dhiyaatuu dha.
- 5) Keeyyata walbira qabiifi waldorgomsiisaa: Keeyyatni gosa kanaa garaagarummaafi walfakkeenya wantootaa walmadaalsisuun kan dhiyeessuu dha.

Keeyyatni yommuu barreffamu haala ijaarsa isaatiin gaarii ykn yaraa ta'uu ni danda'a.

Amaloota keeyyata gaarii kan jedhamanis:

1. Guutummaa: Himootni keeyyata ijaaran yaada quubsaa dhiyeessuun yaada keeyyatichaa osoo hin hir'isne yoo dabarsaniidha.
2. Tokkummaa: Himootni keeyyata ijaaran hundi bakka tokkotti yaada tokko qofaa waliin kan ibsan yoo ta'ee dha.
3. Walqabanna: Himootni keeyyatichaa hunduu kan yaadicha deeggaran, walharkaa fuudhaniifi walqabatan ta'ee dha. Walqabatiinsi yaada himootaas karaa walqabsiistotaa, tartiiba yeroofi bakkaatiin ta'uu danda'a.
4. Dhengala'a yaadaa: Yaadotni himootni keeyyatichaa kaasan gama tartiiba gochaatiin, yerootiin, bakkaatiin, hammaan(baay'ina, guddina),

yaadaan(murtaa'aa,dimshaasha) yoo kaa'aman dha.

5. Xiyyeeffanna: Xiyyeeffannaan himoota keeyyata ijaaranii hunduu waa'ee yaada ijoo yoo ta'uu dha.

Egaa keeyyata barreessuuf dursanii gumee qopheeffachuuun barbaachisaa dha.

Keeyyata barreessuufis adeemsota keeyyata barreessuu kanneen keessa darbuu qabna:

- Mata duree filachuu
- Mata duree sakatta'u: Wantoota keeyyata keessa galuu fi galuu hin qabne adda baasuu.
- Mata duree daangeeffachuu: Yaadolee hima ijoo fi calla qindeeffachuu
- Yaadolee hima ijoo deeggaran tartiibeessuu

2.12. BARRUU

Barruun gosa guddina barreeffamaa keessaa tokko ta'ee kan keeyyatoota irraa ijaaramuu dha. Yoo xiqqaate barruun tokko keeyyatoota sadii of keessaa qaba. Haala kanaanis keeyyatoota barruu tokkoo bakka sadiitti qooduu ni dandeenyaa:

- Keeyyata seensaa: Keeyyata tokko kan yaadni waliigalaa fi ijoon keeyyataa keessatti argamuu dha.
  - Keeyyata qaamaa: Keeyyata waa'een keeyyataa keessatti ibsamuu dha. Qaamni yaada barruu baballoomsu kun akkuma bal'ina yaada isaatti keeyyata tokko ykn tokkoo ol hammachuu ni danda'a.
  - Keeyyata xumuraa: Keeyyata tokko kan yaada goolabaa barruu kennuu dha.
- Akkuma keeyyataa barruunis yaada dhiyeessu irratti hundaa'ee bakka adda addaatti ni qoodama.
- o Barruu seeneessaa (Barruu ibsaa)
  - o Barruu falmisiisaa (Barruu addeessa)

BOQONNAA SADII **GAREE JECHAA**

3.1. Maqaa

Maqaan garee jechaa ykn qaamota dubbi keessaa isa tokkofi moggaasa wantootaati. Gareen jechaa kunis wantoota adda addaa ittiin waamuuf nama tajaajila jechuu dha. Isaanis iddoowan armaan gadiitti qoodamu:

1. Maqaa dhuunfaa: Maqaan dhuunfaa akaakuu maqaa kan wantoota adda addaaf akka waamsaatti tajaajiluu dha. Kana jechuun maqaa wanti tokko dhuunfaa isaatti ittiin beekkamuu dha. Maqaaleen dhuunfaa kunneen danoomuuf dhamjechoota ofitti hin fudhatan. Qooda latoolee baay'inaa hin maxxanfanne dhamjecha fa'a jedhu ofitti fudhatu. Isaanis maqaa namaa, biyyaa, magaalaa, ardi, haroo dhuunfatti, lagaa dhuunfatti, gaaraa dhuunfatti, fi k. k. f. dha. Fkn: Firoomsaa, Qabbanee, Oromiyaa, Taanzaaniya, Awurooppaa, Baatuu, Awaash, Cilaaloo, fi.k.k.f. dha.
2. Maqaa gamtaa: Maqaan gamtaa, maqaalee dhuunfaa of keessatti kan hammatu ta'ee, danooma agarsiisuuufis latoolee danoomaa ofitti kan fudhatuu dha. Fkn: nama, saree, hoolaa, waraabeessa, barataa, bakkanniisa, barsiisaa, poolisii, garbuu, fi.k.k.f.dha.
3. Maqaa dimshaashaa: Maqaan dimshaashaa, maqaa, maqaalee gamtaa hedduu of keessatti hammatuu fi osoo hin maxxafatinis ofiisaattuu danummaa agarsiisuu dha. Fkn: ummata, koree, tuuta, fi.k.k.f.dha.
4. Maqaa killayaa: Gosti maqaa kun kan ijaan hin mullannee fi harkaan hin qaqqabamne ta'e, maqaa yaadaa jedhamuun kan beekkamuu dha. Fkn: bilisummaa, garbummaa, cimina, qabsoo, gurgurtaa, hiyyummaa, bulchiinsa, fi k.k.f. dha.

Kanneeniin alattis maqaaleen haala armaan gadiitiinis qoodamuu ni danda'u.

1. Maqaa haadhoo: maqaalee bu'uuraa kanneen osoo hin maxxafatin afaanichuma keessatti argamaniidha. Fkn: ifa, biyya,
2. Maqaa uumamtee: maqaalee adeemsa maxxanfachuutiin maqeeffamanii dha.

Gama birootiin maqaaleen akka ibsa maqaatti tajaajiluu ni danda'u. Maqaaleen kunneenis maqaa boodaan galuun akka ibsa maqaatti tajaajiluun waa'ee maqaa sanaa calanqisiisu. Fkn: Gaalee, **buna Jimmaa** jedhu keessatti jechi **Jimma** jedhu maqaa dhuunfaa yoo ta'u, akka ibsa maqaatti tajaajile. Akkasumas gaalee **bineensa bosonaa** jedhu keessatti jechi **bosona** jedhu gosa maqaa gamtaa yoo ta'u, garuu galuumsa kana keessatti akka ibsa maqaatti maayii baheera.

3.2. Maqibsa/adjective/

Maqibsi garee jechaa maqaa booda galee maalummaa maqaa ibsuu dha.

- Maqibsa maalummaa,bifaafi amalaa: Maqaa booda galuun maalummaa, bifaafi amala maqaa sanaa kan addeessanii dha. Fkn: gaarii, gabaabaa, bareedaa,

gowwaa, keeloo, fik.k.f.

- Maqibsa baay'inaa/hangaa: Maqaa booda galuun hammummaa maqaa sanaa kan ibsanii dha. Fkn: baay'ee, yaraa, heddu, muraasa, fi.k.k.f.
- Maqibsa lakkofsaas: Fkn: tokko, lama, sadii, ...
- Maqibsa sadarkaa: Fkn: tokkoffaa, lammaffaa, guutumatti, fi.k.k.f.
- Maqibsa akeektuu: Maqaa booda galuun maqichi gara kamitti akka argamu kan nuuf eeranii dha. Fkn: kun sun, sanneen kanneen, sana, fi.k.k.f.
- Maqibsa qoodduu: Gahee maqaa booda galeef kan hiruu dha. Fkn: kamiyyuu, lamaanuu, hundinuu, fi.k.k.f.
- Maqibsa abbummaa/qabeenyaa: Fkn: kee, koo, kiyya, keessan, keenya,isaanii, fi.k.k.f.
- Maqibsa iyyaafannoo: Gosti maqibsaa kun maqaa ykn bamaqaa boodaan galuu gaaffilee kamtu, maaltu, eenyu, meeqa, maali, hammantu fi.k.k.f. jedhaman eera.

HUB: Tarreen jechootaa adda addaas akka maqibsaatti tajaajiluu ni danda'u.

Kanneen armaan olitti ibsamaniin alattis ibsi maqaa haala armaan gadiitiinis qoodamuu ni danda'a.

- a. Maqibsa haadhoo: Maqibsoota uumama isaaniitiin hin maxxanfanneefi uumamuma isaatiin afaanicha keessatti kanneen argamanii dha. Fkn: Bulee, cuqliisa,
- b. Maqibsa uumamtee: Maqibsoota adeemsa maxxanfachuu walhormaata keessa uumamanii dha. Fkn maqibsoota bifa makootiin uumaman a/ amala qabeessa b/ jarjaraa c/ gara bal'eessa

3.3. Gochima/verb/

Gochimni garee jechaa gocha matimni dalage ibsu dha. Gochimoota kanneenis gosa isaaniitiin akka itti aanutti haa balballoomsinu.

- Gochima gocha agarsiisu: Fkn: bite, cabse, nyaate, fi.k.k.f.
- Gochima ta'uumsa agarsiisu: Fkn: dha, ti,
- Gochima walqabsiisa/walitti firooma/ agarsiisu: Fkn: ta'e, taate, fakkaate, fakkaatte,
- Gochima darbeeyyii/daboo, ce'aa/: Gochimootni kunniin gocha matimaa irraa gara antimaatti darbe agarsiisu. Caasaan isaas matima + antima + xumura dha. Fkn: ajjeese, bite, buruqse, fi.k.k.f.
- Gochima faaldarbeeyyii/hafuu: Gochimootni kunniin gocha gara antimaatti osoo hin darbin matima irratti hafe agarsiisu. Himootni gochima kanaan ijaaraman antima/irraawwatama/ hin qaban jechuu dha. Kana jechuun caasaadhaan

- matima + xumura ta'a jechuu dha. Fkn: guddate, booye, danfe, fi.k.k.f.
- Gochima muummee: Gochimni kun ergaa himaa guddaa baatee kan jiru dha. Fkn: Hima, '**Isheen deemtee jirti.**' jedhu keessatti gocha muummee kan agarsiisu jecha **deemte** jedhu waan ta'eef gochima muummee jedhama.
  - Gochima gargaartota: Gochimootni kunneen hima keessatti gochima muummee gargaaruu fi hennaa adda addaas agarsiisuuf kan galanii dha. Fkn: dha, ti, jira, ture, jedha, jirti, jiru, turan, fi.k.k.f.
  - Gochima raawwatamaa/taasisamaa: Gochimootni gosa kana jalatti ramadaman fufii -am- jedhamtuun beekamu. Xumurtootni kunneenis xumuroota hafoo ykn ceetuu irraa tolfamu. Gama caasaatiinis matima + antima + gochima dha. Fkn: bitame, nyaatame, fi.k.k.f.
  - Gochima taasisaa: Gochimootni kunneen ta'uumsa wantootaa kan agarsiisan yoo ta'an, isaanis maxxantoota taasisaa kanneen akka -s-, -is-, -ss-, -sis-, -siis-, -isiis-, -eess- irraa ijaaramu.

Tajaajilli xumurtoota taasisoos:

1. Xumurtuu hafoo cee'atti jijiiruuf: Yeroo haalli kun ta'u, matimni haara himicha keessatti ni dhalata, akkasumas matimni inni duraa irraawwatama ta'a. Fkn: Hima, "Mukni goge." jedhu keessatti **mukti** matima, **goge** immoo xumura hafoo dha. Hima, "Inni muka gogse." jedhu keessatti immoo inni matima haara, **mukti** antima, fi **gogse** xumura taasisaa dha.
2. Xumurtuu ce'aa taasisaatti jijiiruuf: Fkn: Himoota, "Inni ishee arge." fi "Inni ishee argisiise." jedhan keessaatti **arge**, gochima dargeeyyii yoo ta'u, **argisiise** inni jedhu immoo gochima taasisaa ta'a.
- Gochima seerqabeessa: Gochimootni bifa kanaa maxxantoota adda addaa haala barameen maxxanfatu.
- Gochima seeralaa: Gochimootni kunneen latoolee adda addaa bifa hin barataminiiin kan maxxanfatanii dha. Fkn: farda(faradoo. Jechi kun danooma agarsiisuuf adeemsa maxxantoota dabalachuu keessatti isa hin barataminiti fayyadameera.
- Gochima giddugalaa: Gochimootni bifa kanaa gochima darbeeyyiifi faaldarbeeyyiifi giddutti tajaajilu. Amaloota gochima lameen kanneenii giddutti waan qooddatuuf gochima giddugalaa jedhama. Wanti jara lameen irraa adda taasises, akka gochimoota ce'aafi hafoos osoo hin taane, matimniifi antimni isaa qaamuma tokko irratti argamuu dha. Gama birootiinis gochimootni gosa kanaa fufii -at- jedhamtu maxxanfachuu isaati. Gochimootni adda addaas gosa gochimaa kan jalatti kan ramadaman yoo ta'an isaanis akka itti aanutti haa

ilaallu.

- a. Xumurtuu ofkunuunsuu: Fkn: dhiqate, filate, dibate,
- b. Xumurtuu ofiifjechaa: Fkn: bitate, gurgurate, ijaarate
- c. Xumurtuu gocha sammuu: Fkn: yaadate, qalbifate, qo'ate
- d. Xumurtuu gocha tasaa: diimate, barfate, fagaate, jallate, guddate

HUB: Yeroo tokko tokko gochimni akka maqibsatti tajaaliluu ni danda'u. Fkn: Hima, 'Farda **gulufaa jiru**.' jedhuu fi 'Yakkamtoota **barbaadamaa jiran**.' jedhaman keessatti kanneen luucceeffaman xumurtoota akka ibsa maqaatti tajaajilani dha.

3.4. Gochibsa/adverb/

Gochibsi gochima duraan galuun gochi tokko ittiin dalagame kan ibsanii dha.

- o Gochibsa akkaataa: Fkn: saffisaan, tasa, qalbiin, suutaan, bay,'inaan, hatattamaan, fi.k.k.f.
- o Gochibsa yeroo: Fkn: ganama, iyyahandaqqoo, hoggaa, kaleessa, galgala, subii, f.k.k.f.
- o Gochibsa sadarkaa: Fkn: guutumaan guututti, guutumatti, f.k.k.f.
- o Gochibsa bakkaa: Fkn: as, achi, Finfinnee, Adaamaa, f.k.k.f.
- o Gochibsa irra deddeebii: Fkn: barabaraan, ganama ganamaa, yeroo hundaa, daddabalee, altokko tokko, si'a tokko, f.k.k.f.
- o Gochibsa gaaffii: Fkn: eenu, eessa, maaliif, akkamitti, f.k.k.f.
- o Gochibsa firoomsituu: Fkn: yoom,

Gochibsi yeroo baay'ee xumura/gochima dura galuun haala xumurichi ittiin raawwate ibsu. Garuu, altokko tokko maqaa, maqibsaa fi xumibsas ni ibsa.

Fkn: Xumura yoo ibsu – kaleessa dhufe.

Xumibsa yoo ibsu – sirritti gammachuun na simate.

Maqaa yoo ibsu – dheengadda Adaamaa deeme.

Maqibsa yoo ibsu – daran cimtuu dha.

3.5. Durduubee/preposition/

Gareen jechaa kun firoomsee jedhamuunis ni beekama. Innis maqaa ykn bamaqaa duraan ykn duubaan gala. Akkasumas hundee jechaa ykn bu'uurhortee irrattis ni dabalamo. tajaajila seerlugaa kanneen akka iddo, yeroo, sababaa fi haalaa agarsiisuu fi jechoota haara uumuu keessattis gahee guddaa qaba.. Haa ta'uu malee, gareen jechaa kun seerluga keessatti waan akka koorniya/saala, baay'inaa/lakkoofsa fi ramaddii wajjiin yoo gale malee bifaa isaa jijiirachuu hin agarsiisu.

- A. Durduubee Of danda'oo: Durduubeen kunnini maqaa ykn bamaqaa duraan ykn boodaan galu malee itti maxxananii hirkattummaa hin agarsiisan. Isaan of

danda'anii dhaabbatan kunneenis, gara, akka, waan, waliin, waa'ee, erga, duuba, keessa, gubbaa, booda, jala, cinaa, gidduu, dura, bira, malee, fi.k.k.f. dha.

B. Durduubee Hirkatoo: Durduubeen kunneen amala jecha birootti maxxanuu qabu malee of danda'anii adda bahanii kophaatti hin barreeffaman. Isaanis kanneen akka, itti, -f, -rra, -dhaaf, ni-, dhaan, -tiin, -tti, irra, irraa, iif, fi.k.k.f. dha.

3.6. Bamaqaa

Bamaqaan garee jechaa kan maqaa dhaaluun barreeffama keessatti tajaajiluu dha. Maqdhaalotni kunneenis maqaan irra deddeebiidhaan akka hin barreeffamne taasisu. Bamaqaaleen lakkofsa, saala, ramaddii, fi maayii matimaa, antimaa fi qabeenyaa agarsiisuuf ni tajaajilu. Gosoota bamaqaas akka itti aanutti haa balballoomsinu:

1. Bamaqaa namee:

Bamaqaaleen kunneen maqdhaalota maqaa namaa bakka bu'uun tajaajilanii dha.

Akkaataa caasaa/maayii/ isaatiin bamaqaan kun akka armaan gadiitti hirama.

- Bamaqaa matayyaa: Bamaqaa jecha mataa himaa ta'ee gale dhaalu dha.
- Bamaqaa antimaa: Bamaqaa antima/irraawwatama/ dhaalu dha. Bamaqichi antima kallattii yoo bakka bu'e, bamaqichis kallattii ta'a. Akkasumas bamaqichi antima dalgee/alkallttii yoo bakka bu'e, bamaqichis alkallattii ta'a jechuu dha.
- Bamaqaa abbummaa: Bamaqaa qabeenyaa agarsiisuuf dha.

Bamaqaalee namee kunneenis seerluga keessatti lakkofsa, saala, ramaddii, fi maayii agarsiisu. Lakkofsi hedumina ykn baaltokkummaa bamaqaa, koorniyaan saala dhiiraa, dhalaa fi waliigalaa/kan hin foone/, ramaddiin immoo nama 1^{ffa} kan dubbatu, nama 2^{ffa} kan dhaggeeffatuu fi nama 3^{ffa} kan waa'eensaa dubbatamu yoo ta'u, isaanis akka armaan gadiitti haa balballoomsinu.

Ramaddii namaa	Matima		Antim a		Abbumma a	
	Qeenxee	Danuu	Qeenxee	Danuu	Qeenxee	Danuu
1 ^{ffa}	ani _(hf) natu _(hf) anatu _(hf)	nuyi _(hf) nutu _(hf)	na _(hf) ana _(hf)	nu _(hf)	koo _(hf) kiyya _(hf)	Keenya _(hf)
2 ^{ffa}	ati _(hf) si/tu _(hf)	isin _(hf.k) isintu _(hf.k)	si _(hf) sin _(hf)	isin _(hf.k) isiniin _(hf.k)	kee _(hf)	Keessan _(hf.k)

	inni _(dh) isa/tu _(dh) isheen _(du) isheetu _(du)	isaan _(hf.k.) isaantu _(hf.k.) jarri _(hf)	isa _(dh) ishee _(du)	isaan _(hf.k.) jara _(hf)	isaa _(dh) kanshee _(du)	isaanii _(hf.k.) kansaanii _(hf.k.)
3 ^{ffaa}						

HUB: dh – Saala dhiiraa

du – Saala durbaa

hf – Saala hin fooyu

hf.k - Saala hin foo' u ykn kabajaa agarsiisu

2. Bamaqaa Ufnaa: Bamaqaaleen kunniiin gocha tokko ofii keenyaan raawwachuu agarsiisu. Bamaqaan kun jecha **of, ofii, ofiif fi mataa** jedhamaniin beekama. Fkn: Ofii koo, ofii kee, ofiisaa, ofiishee, ofii keenya, ofii keessan fi ofiisanii dha.
3. Bamaqaa Waliingaa: Bamaqaan kun maqoota duubaan galuun kutaalee himaa/ciroowwan/ of danda'oo walqabsiisa/firoomsa/. Bamaqaan kunneen is kanneen akka, **kan, inni, ishii, waan, isa, kansaa** fa'a dha.

Fkn: Kitaabichi **inni** ati narraa ergifatte, **kan** Soorii ture.

Kennaan jaalalaa, **ishiin** ati naaf kennitee yoomiyyuu garaa na ciibsiti.

Dhagaa **ishee** xinnoo sana naaf fidi.

4. Bamaqaa eertoo: Gosootni bamaqaa kana jalatti ramadaman, maqaa duraan galuun dhiyeenyaafi fageenya wanta tokko bakka isaa waliin akeku. Isaanis, **san(a), sanneen(iin), kana, kanneen(iin), kun, sun** fa'a dha.
5. Bamaqaa iyyaafannoo: Bamaqaaleen kunneen namoota/wantoota/ waa'ee isaanii gaaffii gaaffachuuf , abbummaa waan tokkoo baruu fi gaaffiwwan lama walitti hidhuufis kan tajaajiluu dha. Maqdhaalotni iyyaafannoo kunneen is **yoom, meeqa, hammam, eenyu, maali, kami, eessa, akkam**, jedhaman fa'a dha.
6. Bamaqaa waliyyoo: Bamaqaan kun waliigaltee ykn waliddaa namootaa ykn wantootaa agarsiisuuf kan oolanii dha. Bamaqaan kunis, **wal, waliin, walumaaf, waliif**, waan jedhamaniin beekama.
7. Bamaqaa hin murtoofne: Bamaqaan kun namas ta'ee wantoota biroo, hammummaa isaa yoo hin beekni kan dhimma itti baanu dha.
Fkn:**eenyuyuu(llee), jarreen tokko, xiqqoo, isa biraao(oo), kaan, muraasa, baayyee** kanneen jedhaman waan hin murtoofne agarsiisu.
8. Bamaqaa qoodduu: Bamaqaaleen gosa kana jalatti ramadaman gahee namootaaf kan qoodanii dha. Isaanis jechoota **tokkoon tokkoon** jedhamaniin

beekamu.

3.7.Walqabsiistuu

Walqabsiistotni garee jechaa kan jechaa fi jecha, gaalee fi gaalee, ciroo fi ciroo, himaa fi hima walitti hidhuuf tajaajiluu dha. Innis jechoota biroo irratti hidhamuun ykn gidduu seenuu tajaajilu. Kanaafis, akkuma gareelee jechaa biroo, gareen jechaa kunis of danda'oo fi hirkatoo jedhamuun bakka lamatti qoodama. Walqabsiistotni of danda'oo ta'an kutaa himaa ykn himoota kophaa kophaa dhaabbachuun ergaa guutuu dabarsuu danda'an, akkasumas keeyyatoota barruu tokkoo walqabsiisuuf tajaajila.

Walqabsiistotni hirkatoon immoo qaama himaa rarra'aa ykn ciroo hirkataa kan kophaa isaa dhaabbatee ergaa guutuu dabarsuu hin dandeenyne irratti maxxanee tajaajila yaadota walitti hidhuu waan hojjatuuf hirkataa jedhama. Kanaafuu, walqabsiistotni hirkatoon qaama himaa hirkatoo ta'an, walqabsiisa malee ofiisaatii hirkataa miti jechuu dha.

Walqabsiistonni gosa lameenu tajaajila adda addaa kenu. Tajaajili kunis hiika ykn yaada isaan dabarsanii dha. Haaluma kanaan walqabsiistota kanneen gosaa fi tajaajila isaan laatan waliin gabatee keessatti akka armaan gadiitti haa balballoomsinu.

Akaakuu walqabsiistota a	Tajaajila isaanii	Fakkeenya walqabsiistotaa
1.Walqabsiisto ta of danda'oo	Ida'ama yaadaa	Fi, akkuma, akkasumas, waan akka, akkanatti, immoo, -s, fa'i, silaayyuu, silaafuu
	Filannoo yaadaa	Yookiin, kanaa achi, haat'uu, moo
	Yaada faallaa	Haa ta'uu malee, garuu, ammo, ta'uyyuu, malee, ta'us
	Sababaa fi bu'aa	Kanaafuu, kanaaf, kana irraa kan ka'e, erga akkas ta'ee, ergaa, maalree, silaallee, kanaaf malee
2.Walqabsiisto ta Hirkatoo	Haala	Yoo, utuu... ta'ee, yoo...illee, silaa akka, kan, yoo...ta'e
	Sababa	Waan, erga...iyuuu, erga

Madaallii	Irra...caala, irra...wayya, manna...wayya, caalaa
Cimsituu	Utuma...iyyuu, yoo...iyyuu, yoo...illee, osoo...iyyuu
Yeroo fi bakka	Akkuma, booda, yeroo, yommuu, ala, henna
Walbira qabii	Akka ta'e, akkuma

HUB: Walqabsiistotni:

- Ida'ama yaadaa, yaada walgitan/walmadaalan walqixxeessuu.
- Yaada filachiistuu, wantoota dhiyaatan keessaa waan tokko filachiisu.
- Yaada faalleessituun, dubbii duraa faalleessuun hima gidduu galu.
- Haalaa, akkaataa wanti tokko itti raawwatamu agarsii
- Madaallii, waan lama waliin madaaluuf tajaajilu.
- Cimsituu, filannoowwan jiran keessaa isa tokko cimsu.
- Walbira qabii, waan lama walbira qabuun ilaalu.
- Yeroofi bakkaa, yeroofi bakka wanti tokko itti raawwatamu agarsiisu.
- Sababaa fi bu'aan, wanti tokko sababa maaliif akka ta'eefi sababa ta'erraa bu'aa argames ni agarsiisu.

3.8. Raajeeffannoo

Gareen jechaa kun jechoota raajeeffanoo ykn dinqisiifannaagarsiisuuf oolanii dha. Isaanis kanneen akka, **bah, sa, ishoo, uggum** fi .k.k.f. dha. Gareen jechaa kenneen hiiknisaanii raajeeffannaagarsiisu yoo ta'u, isaanis barreeffama keesatti mallattoorajeeffannootiin xumuramu.

BOQONNAA AFUR OG-BARRUU

Ogbarruun barreeffamoota yaadargaan kalaqeefamanii, dhugaa hawaasa keessa jiru deebisanii hawaasaaf calanqisanii dha. dha. Isaanis bakka gurguddoo lamatti qoodamu.

4.1.Afoola/Oral literature/

Afoolli gosoota fooklooriikanneen akka meeshaalee aadaa, barsiifata hawaasaafi

sochii duudhaa qaamaa keessaa isa tokko ta'ee kan labata irraa gara labata itti aanutti afaaniin daddarbuu dha. Gosti ogbaruu kunis qabeentaansaa kan ummataa ta'ee kan yaadaan kalaqamee dha. Faayidaan afoolaa miliquuf, aadaa/duudhaa beeksisuuf, barumsaafi too'achuuf dha.

4.1.1. Afwalaloo/Oral poetry/

Afwalaloon gosa afoolaa kan bifa walalootiin dhiyaatuu dha. Isaanis kanneen armaan gadiiti.

- **Faarulee:** Afwaloonaan kun afoolota kanneen akka faaruu loonii, jaalalaa, mararoo durbaafi k.k.f.
- **Geerrarsa:** Afoolota akka geerrarsa gootaa/ajjeesaa, misoomaa, gaabbii, roorroo
- **Sossobbii daa'immanii:**
- **Tapha ijoollee:**
- **Booyicha:**

4.1.2. Hololoo/raagoo/Oral narratives/

Gosti afoolaa kun bifa seeneessuutiin kan dhiyaatuu dha. Isaanis kanneen itti aananii dha.

- ✓ **Durdurii/sheekkoo:** Oduu durii bineensotaa bifa hololootiin kan dhiyeessu dha.
Fkn: "Fabulate & memorate"
- ✓ **Af-seenaa:** Waa'ee seenaa namoota bebbeekamoo kan odeessuu dha.
- ✓ **Raagamtaa:** Waa'ee raaga amantii kan hololeessu dha.

Kanneeniin alattis afoolotni adda addaa kanneen amala afwalaloo fi hololoo qooddatanis ni jiru. Amala giddu galummaa qabu jechuu dha. Isaanis kanneen armaan gadiiti.

- ❖ **Mammaaksa:** Mammaaksi, akaakuu afoolaa kan afaaniin dhaloota irraa gara dhalootaatti darbu, kan dubbi dheeraa kurfeessu/gabaabsu/mi'eessu/midhaagsu, kan humnaa fi yeroo quatu, kan siritti hubachiisu, kan xiqaatee namootni lamaafi lamaa ol keessatti hirmaatu dha. Gosti afoolaa kun bilchina sammuu waan gaafatuuf daa'imman irra manguddootatu dhimma kan itti baha. Ergaan mammaaksa tokkoos qaruutummaa, tuffii, jaalala, jibba, hawwii, haqa, abdi, gootummaa, doqnummaa, fi k.k.f. ta'uu danda'a. Namni tokko ergaa mammaaksaa haalaan hubachuufis dandeettii aadaa, seenaa fi durdurii saba mammaaku sanaa beekuu qaba.

Fkn: Abdiif: Ijji tokko hin abdachiiftu. Kan argatanirra kan abdatan wayya.

Doofummaaf: "Doofaa kanatti heerumuun mannaa durbummaan hafuu naa wayya." jette intalli.

Gootummaa: Biyya abbaa koo jetteetu injiraan moluurratti duute.

Haqa: Addunyaan guuttee hin dhangalaatu.

Gammachuu: "Ayyaanuma kootu dhaba hinjaalanne" jedhe waraabeessi, gurra harree ciniine.

Gammachuu harree duuteeti, waraabeessi guyyaa yuusa.

Gaaffilee Of Madaallii

___ 1. Mammaaksi:

A. Dubbii fixa; dubbii fidas.	C. Ergaa bal'aa dabarsa.
B. Koobaa dubbiiti.	D. Hundinuu deebii dha.

___ 2. Mammaaksa, "Daldala baddee gabaa haaloomfatte." jedhuuf mammaaksi yaadaan gitu:

A. Biddeena nama quubsu eeleerratti beeku.
B. Kan jibbantu nama dhaala.
C. Akka malee ejjetanii, "maal lafti dabaan kun" jedhu.
D. Alagaan gaafa kolfaa, firri gaafa golfaa.

___ 3. Dubartiin fira hin qabne, _____ .

A. mana masaanuutti baqatti	C. ormatti godaanti
B. dararamaa jiraatti	D. carraa hin qabdu

___ 4. Ganna darbe, _____ .

A. hin deebisan	C. mana hin ijaaran
B. birraatu bari'a	D. rooba hin eeggatan

___ 5. Akka abaluuttan sirbaan, _____ .

A. gowwummaa dha	C. hin danda'amu
B. morma nama jallisa	D. nama dadhabsiisa

___ 6. Afaan bal'ateef, _____ .

A. garaan hin bal'atu	C. haasa hin badan
B. namni hin fokkisu	D. biyya hin bulchan

___ 7. Eboo darbatanii, _____ .

A. deebi'anii hin gaabban	C. jinfuu hin qabatan
B. waraanuu hin dadhaban	D. of harka hin barbaadan

___ 8. Akka hiree malee akka _____ hin bulan.

A. hiriyyaa	B. ofii	C. Waaqaa	D. yaadan

❖ **Hibboo:** Hibboon gosa afoolaa kan bifaa gaaffii fi deebiitiin dhiyaatuu dha. Innis bilchina sammuutiif waan gargaaruuf ijoolleetu halkan halkan taphata.

Fkn: Du'aa jiraa qabate. = haada

Booda dhalatee hangafa ta'e. =

gaadaa

Osoo nyaatuu kan si nyaatu. = garaa
qoraan

Gaaraa gugatee daaraa ulate. =

Bookkisu malee hin nyaatu. = qawweee
Deemaa oolan bira hin gahan.= waaqa
adaamii

Hin guddatu; hin dulloomus. = dhagaa
Yoo tuqan ni booya. =

Guyyaan natti dukkana kan jedhe. =waraabeessa
Ooruu hin qabu ni oomisha.= jaldeessa
Asii darbee gama buusuu dhadhabe. = baallii
Saani dhagaa dhale; dhagaan sa'a dhale. = handaaqqoo/killee

Gaaffilee Filannoo

- ___ 1. Wajjumaan nyaannaa maaf huqqatta?
  - A. harka
  - B. fal'aana
  - C. hiriyaa
  - D. afaan
- ___ 2. Ciisu akka reefaa; ka'u akka leencaa.
  - A. leenca
  - B. abbaawarraa
  - C. qawwee
  - D. boombii
- ___ 3. Takka dhayeen si albaase.
  - A. fincaan
  - B. lun'a
  - C. xaafii
  - D. gingilchaa
- ___ 4. Hoxxee gamaa balballi lama.
  - A. funyaan
  - B. ija
  - C. gurra
  - D. miila

❖ ***Ciigoo:*** Ciigoon gosa afoolaa ta'ee kan jechaan, gaaleen, fi himaan dubbatamuu dha. Yeroo baay'ee himoota toora lama qabaniifi yaa'a walii qabaniin dhiyaata. Yaadni/jechi/ dhimmoota ifaafi iccitii hammatee jiru dubbii dacha/sobbooqoo/ jedhama. Dubbiin dacha kunis ergaa lama of keessatti qabata. Ergaan lamaan kunis soorgoo/lafee/fi sookoo/dhuka/ jedhamu. Soorgoon ergaa ifaafi fuullee jiru kan yaada walaloo ciigichaa waliin deemu yoo ta'u, sookoon immoo ergaa dhokataafi iccitii, kan yaada walalichaa hin bu'uureeffannefi kan yeroo baay'ee sarara dhuma walalichaa irraa baafamuu dha. Ciigoo irraa soorgoo baasuun kan salphatu yoo ta'u, sookoo baasuun immoo xiinxalaafi irra deddeebi'anii dubbisuu waan gaafatuuf ulfaataa dha. Jechootni dacha kunneenis sadarkaa jechaatti, gaaleetti ykn himaatti kan argaman yoo ta'u, isaanis bifaa walaloo ykn hololoottiunis dhiyaachuu(qophaa'u) ni danda'u.

Malootni dubbii dacha/ciigoo/ ittiin argannu:

- 1. Sagalee dubbii dacha jabeessuun, laaffisuun, dheereessuun, fi gabaabsuun
  - 2. Jecha tokko kan hiika lama qabuurraa
  - 3. Jechoota lamaafi lamaa ol walitti bunnee dubbisuun Fkn:
- 1) Akka hin taane ta'ee seera uumaa cabsee   5) Adaamaa yoo deemtu

Finfinneedhaa kaatee

Harkin na hidhamnaan miilaanan barreessee   Karaa kee gubbaatti Bishooftuu agartee?

Sobbooqoo: miilaanan

Sobbooqoo: Bishooftuu

Soorgoo: lukaan barreesse

Soorgoo: Magaalaa

Bishooftuu

Sookoo: tibbanan barreesse	Sookoo: Dubartii fokkistuu
Mala: Jechoota lama walitti buusuun qabu	Mala: Jecha hiika lama
2) Ani buna hin dhugu garaa kutadheeraa jibbitaa	6) Ishiin si jaalattii ati maaliif
Buna kee lammaffaa egaa kakadheeraa ulfaataa	Intala ulfeessi yaa gurbaa
Sobbooqoo: Lammaffaa	Sobbooqoo: Ulfeessi
Soorgoo: buna dhuguu dhiisuu	Soorgoo: kabaji
Sookoo: Buna sadarkaa lammataa godhi	Sookoo: Akka deessu
Mala: Jecha hiika lama qabu	Mala: Jecha hiika lama
3) Hundaan caala jettee maaliif boonta cufa hundumaafuu tolaa	7) Harka walqabachuun
Situ of hin beeku malee caalaan ammaa dhufa	Kan wal bira jiru mala walii mala
Sobbooqoo: Caalaan	Sobbooqoo: waliimala
Soorgoo: Namni sii olii	Soorgoo: tooftaa walii kenna
Sookoo: Namni Caalaa jedhamu	Sookoo: shira/daba/ walimala
Mala: Jecha hiika lama qabu gabaabsuu	Mala: Sagalee jechaa
4) Dhageettiin badeeraa kan barataa sanii Ani taa'een ilaalaat ati guurii baasii nyaatanii	8) Ayyaana Qilleetiif re'ee bitatanii Yoomittuu dafanii qalamee
Sobbooqoo: guurii	Sobbooqoo: qalamee
Soorgoo: xurii gurraa	Soorgoo: re'ee qalani nyaatani
Sookoo: harii/qulquelleessi nyaatanii	Sookoo: qamalee qalanii
Mala: Jecha hiika lama qabu qabuurraa	Mala: jecha hiika lama
5) Ilkaan kee yaa cabsuu kan ittiin kofaltuu	
Intala abbaa hin qabne kan hundaan kakattu	
Sobbooqoo: abbaa hin qabne	
Soorgoo: Intala seeraan abbaasheettiin gorfamtee hin guddanne	
Sookoo: Intala jaalallee baay'ee qabdu	
Mala: Jechoota lamaafi lamaa oliirraa	

Gaaffilee Of Madaallii

Walitti Firoomsi

- 1. Soorgoo
- 2. Sookoo

- A. Yaad-arga
- B. Yaada dhoksaa ykn iccitii

❖ ***Eebba:***

❖ ***Abaarsa.***

4.2.Ogbarruu barreeffamaa/Written literature/

Gosti ogbarruu kun barreessaa mataa isaanii kan qabanii dha. Barreessaanis dhugaa hawaasa keessa jiru yaadargaan ijaara. Akkuma afoolaa inni kenis kanneen bifa walaloo fi hololoon dhiyaatanitti qoodama.

4.2.1.Ogwalaloo/Poetry/

Ogwalaloon ogummaa ykn dandeettii walaloo barreessuu ykn kalaquuti.

Maalumaa Walaloo:

Walaloon gosa ogbarruu kan kalaqa sammuu ilma namaatiin uumamu, yeedalummaa kan qabu, qalbii namaa kan hawatu, midhaagina kan qabuu, kan yaada bal'aa jechoota filatamoofi muraasa ta'aniin walaleeffamu, birsagummaa, qusannaa jechaafi malleen dubbi kan qabuu dha.

Faayidaa Walaloo

Walaloon yeroo dheeraaf waan yaadatumuufi jechoota muraasaan ergaa bal'aa waan dabrsuuf barreeffamoota hololo biroo irra faayidaa akka qabaatu taasiseera.

4.2.2. Hololoo/Narratives/

Gosootni ogbarruu kunneen ni hololeeffamu.

Walfakkeenyaaifi Garaagarummaa Walaloofi Hololoo:

Tokkummaan walaloofi hololo ergaa dabarsuu, mata-duree tokkoon dhiyaachuufi barreeffamaan darbuu danda'uu dha.

Garaagarummaan walaloofi hololo immoo kanneen itti aananii dha: Walaloon jechoota muraasaan ergaa hedduu dabarsa, buufata/hidhaa qaba, kalaqa sammuu gaafata, midhaagina qaba, yeroo dheeraaf ni yaadatama, jechoota filatamoo fayyadama, qalbii namaa rarraasa, sagalee walfakkaatuun xumuramuu fa'i dha.

Garuu, hololoon jechoota hedduun ergaa dabarsa, keeyyata qaba, midhaagina akka

walaloo hin qabu, filannoo jechootaa irratti hammasuu akka walaloo hin xiyyeffatu, akkasumas qalbii namaa hanga walaloo hin rarraasu/hawatu. Barreeffamoota ogbaruu bifa hololootiin dhiyaatan kanneen akka asoosamaa, diraamaafi fiilmuin alatti barreeffamootni hololoo alasoosama ta'an kalaqa sammuu hin gaafatan.

4.2.2.1. Asoosama/Fiction/

Asoosamni gosa ogbaruu kan bifa hololootiin dhiyaatuu dha. Gosti ogbaruu kunis ruqoota ykn miseensota hedduu of keessatti hammata. Isaanis:

- **Sabseena/plot/**: Sabseenni ykn ijaargochi jechoota sababaafi seenaa ykn ijaarsa /caaseeffama/ gochaa jedhaman irraa kan ijaarame yoo ta'u, innis haala ijaarsa jalqabbii, adeemsaafi raawwoii seenaa asoosamaati. Tartiibni sabseenaas seensa, finiina, bantii miiraa, furmaataafi xumura dha.
- **Qooddataa/character/**: Qooddataan namfakkiwwan asoosaan yaadargaan uumu dha.
- **Waldhabpii/conflict/**: Waldhabbiin walitti bu'iinsa qoddattoota asoosamaa giddutti mul'atuu dha. Innis waldhabpii namni uumama, haala, hawaasaafi ofiisaa waliin taasisu ta'uu danda'a.
- **Dhaamsa/theme/**: Dhaamsi ergaa jabaa dhuma seenaa asoosamaa irraatti hubatamuu dha.
- **Yoomeessa/setting/**: Yoomeessi jechoota yoomiifi eessa jedhaman irraa kan camadame yoo ta'u, innis seenaan asoosamichaa bakkaafi yeroo kamitti akka raawwatame kan mul'isuu dha.
- **Ija ittiin seeneeffamu/points of view/**: Miseensi kun gita seenaan ittiin dhiyaatuu dha. Innis kallattii seeneessa 1^{ffa}, 2^{ffa} fi 3^{ffa} ta'a. Garuu, gitni 2^{ffa} haasa ykn waliin dubbii qoddattoota giddutti adeemsifamu waan ta'eef yeroo baay'ee hin mul'atu.

Asoosamni bakka gurguddoo lamatti qoodama.

A) Asoosama gabaabaa /short story/

Gosti asoosamaa kun xumuraaf kan ariifatu, kan wal hin xaxne, fi galma, ijoo dubbiifi muudannoo tokko, amala hurrubummaa, yeroo murtaa'aafi miseensota muraasa kan qabuu dha.

B) Asoosama dheeraa /novel/

Asoosamni dheeraan asoosama gabaabaa caalaa miseensota/ruqoota asoosamaa qaba. Kunis sabseenni, qooddatootni, yoomeessi, dhaamsi, waldhabpii, fi garumsi/kallattii ittiin seeneeffamu kan asoosama gabaabaa keessatti argamu muraasa yoo ta'an, asoosama dheeraa keessatti immoo ni hedдуммаату jechuu dha.

Gaaffilee Of Madaallii

Roga A fi B walitti firoomsi

- 1. Alasoosama   A. Yaada ifaa ykn mul'ataa
- 2. Asoosama   B. Seenaa dhugaa

Gaaffilee filannoo

- 3. Inni tokko namfakkii asoosama keessatti argamu dha.
  - A. qooddataa   B. waldhabbi   C. sabseena   D. garumsa
- 4. Caaccuun asoosamaa kan bakkaa fi yeroo seenaan asoosamichaa itti raawwate agarsiisu:
  - A. Ergaa   B. yoomeessa   C. kallattii seeneessuu   D. seenaa
- 5. Gosti asoosamaa kan caacculee/miseensota/ asoosamaatiin baay'ina ykn bal'ina qabu?
  - A. dheeraa   B. gabaabaa   C. walaloo   D. hin murteeffamu
- 6. Waldiddaan/walitti bu'iinsi/ namfakkiwwan asoosamaa gidduu jiru maal jedhama?
  - A. ergaa   B. qooddataa   C. waldhabbi   D. sabseenna

4.2.2.2. Doo'ii /Drama/

Diraamaan gosa ogbaruu kan barreffama diraamaa irratti hundaa'ee dooyyaa, raadiyoo fi televizyinii irratti taatotaan hojatamuu dha. Daawwattootni diraamaa taatotni diraamaa yeroo dalagan ijaan arguu ni danda'u. Ergaa diraamaa keenyaas sagalee dugda duubeetiin deeggaruu ni dandeenya. Sagaleewan kunniinis kan soda/naasuu/cacophony/, kan miira gammachu/euphony/, walkipha sagaloota naasuufi gammchu/contrapuntal/ fi haala jiru akkeesuu/climate opinion/ ta'uu danda'a. Diraamaa baraan qooduu ni dandeenya. Gama birootiin immoo diraamaan ergaan isaa irratti hundaa'ee diraamaa kofalchiisaa, gaddisiisaa fi suukkaneessaa jedhamuun qoodamuu ni danda'a.

Tokkummaafi Garaagarummaa Diraamaa fi Asoosamaa

Tokkummaa

Damee ogbarruuti.

Barreffamaan dhiyaatu.

Caacculee akka

ijaargochaa, namfakkii,

seenaa, yoomeessaa,

dhaamsaa, waldiddaafi

namfakkeessuutiin

ijaaramu.

Muuxannoolee namaa

calaqqisiisu. Rakkoolee,

kabajaawwan,

falaasama hawaasaa agarsiisu.

Garaagarummaa

Diraamaan akkeessitootaan gochaafi ta'iinsaan dhiyaata. Waliin dubbin dhiyaata. Namni barates kan hin barannes daawwachuu ni danda'a. Namoonni qophii diraamaa irratti hirmaatan heddu dha. Akkeessitootni uffata uffatanii, faaya godhatanii dubbii dubbachuun hojjatu.

Asoosamni namfakkootaan ta'iinsotaaniifi gochootaan dhiyaata. Bakka dubbistootni hin jirreetti maxxansama. Malaawan hundi walmakanii dhiyaatu. Nama dubbisu danda'u ykn yoo dubbifamu nama dhaggeeffachuu

danda'u qofatu hubata.   jechaan qofa sammuu namaa keessatti suuraan isaa
Namfakkiin dhayaatu   ka'a.

Qorannoo dhuunfaa: Fiilmiiwwan Afaan Oromoo maal irra akka jiran waliin mari'adhaa.

BOQONNAA SHAN **OGUMMAAWWAN AFAANII**

Ogummaa/dandeettii afaanii jedhamanii wanneen beekaman dhaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuufi barreessuu dha. Dandeettiwwan arfan kunneen haala ergaa keessummeessuu irratti hundaa'anii garee lamatti qoodamu ni danda'u. Isaanis kennitoota/dabbachuufi barreessuu/ fi fudhattoota/dhaggeeffachuufi dubbisuu/ jedhamanii qoodamu. Kennitoota isaan jedhaman burqisiistota yaadaa yoo ta'an, fudhattootni immoo ergaa sana madda jirurraa kan simatanii dha.

5.1. Dhaggeeffachuu

Dhaggeeffachuun dandeettii afaanii ergaa barbaannu madda dubbii keessaa luqqifnee yoo fudhannuu dha. Dhagahuufi dhaggeeffachuun waan adda addaati. Dhagahuun danbaliiwwaan sagalee kamiyyuu gara gurra keenyaa kan seenan yoo ta'u, dhaggeeffachuun immoo xiyyeeffannaan dhimmanii barbaaduu ilaallata.

5.2. Dubbachuu

Dandeettiin dubbachuu ogummaalee afaanii keessaa isa tokkoo dha. Innis tooftaa dubbataan tokko dhaggeeffataa isaatiif ergaa dabarsuuf ykn amansiisuuf haasa'uu dha. Kanaafis dubbatichi ergaa dabarsuuf fiixaan baasuuf haala sochii qaamaa, haala fuulaafi haala sagaleetti sirnaan fayyadamuu qaba.

Sirna Haasawaafi Sirna Falmii

Haasa keenya keessatti walsimannaan yaadotaa jiraachuu qaba. Bifa loojikiitiin akkaataan yaa'a yaadolee jalqabaa, baballoomiifi xumuraa walsimu qaba. Kana malees yaadni keenya rarra'ee kan hafu osoo hin taane galma/kaayyoo yaadameef gahuu qaba.

5.3. Dubbisuu

Dubbisuun gocha maddoolee barreeffamaa irraa ergaa ittiin argannuu dha. Gochi kunis ilaalcha ijaa fi yaada sammutiin adeemsifama.

A) Kaayyoon dubbisuu, barattootni:

- ✓ dandeettii dubbisanii hubachuu akka gabbifataniif.
- ✓ Saffisa sirriin/appropriate speed/ dubbisuu akka danda'aniif
- ✓ Hubannaah gahaa/adequate understanding/ akka argataniif
- ✓ Bashannanaaf
- ✓ Gargaarsa malee amala dubbisuu akka horataniif

B) Sababootni dubbisuu: Odeeffannoofi Bashannanaaf

C) *Maloota/akaakuu/ Dubbisuu*

Namni tokko kaayyoo isaa irratti hundaa'ee karaa adda addaatiin dubbisuu ni danda'a.

Akkaataa sagaleefi sochii qaamota dubbiitiin akka armaan gadiitti qooduu ni dandeenya.

1) Sagalee ol kaasuun dubbisuu

Malli dubbisuu kun karaa lamaan nama gargaara: Inni tokko ergaa waan dubbisnu sana dhaggeeffattootaaf kan dhiyeessinu yoo ta'u, inni lammataa immoo jechoota haalaan sagaleessuuf dha. Haa ta'uu malee, malli kun dandeettii sagaleessuu kan nama horachiisu ta'ullee, hubannoo argachuu irratti bu'aan isaa laafaa/xinnaa/ dha.

2) Callisaan dubbisuu

Kaayyoon mala dubbisuu kanaa qayyabannaa dha. Mala kana keessattis qaamotni dubbi hin socho'an. Akkasumas malli kun sagaleessuu irra ergaa baafachuu irratti kan xiyyeeffate dha. Yeroo mala kanatti fayyadamnu ariitiin dubbisuu keenya ni dabala; kana malees gaaffilee hubannoo cimsan deebisuuf itti gargaaramna.

Akkaataa /ergaa/odeeffaanoo/ barreeffamaa keessaa barbaaduutiin kanneen itti aanan ta'a:

3) Sakattaan dubbisuu/scanning/

Akkaataan kun saffisaan kan dubbifamu ta'ee, osoo sirritti keessa gadi hin seenin yaada murtaa'oo qofa kan barbaadu dha.

4) Ariitiin dubbisuu/skimming/

Malli kun, mala sakattaan dubbisuu waliin akkaataa saffisaan dubbisuu fi sirritti keessa gad-seenamuu dhiisuu isaaniitiin walfakkaatu. Haa ta'u malee, ariitiin dubbisuun yaada waliigala/dimshaashaa/ qabachuuf dha.

5) Gad-fageenyaa dubbisuu/intensive/

Malli kun waan murtaa'aa qofa irratti hundaa'uu isaatiin mala sakattaan dubbisuutiin walfakkaata. Haa ta'u malee malli kun qalbifannoof jecha naannoo murtaa'aa/muraasa/ sana sirritti keessa gad-seenuun qaacceessa. Malli kun harka caalu, mala sakattaan dubbisuutti fayyadama.

6) Bal'inaan dubbisuu/extensive/

Malli kun akka waliigalaatti yaadota baay'ee hammachuu isaatiin mala dubbisuu ariitii wajjin waan walfakkaachuu ni mala Garuu, mala kana harka caalu bashannanaaf itti fayyadamna. Malli kun kutaa barreeffama dubbisuu, qola barruu sanaa, hawaas-diinagdee, siyaasa, hawaasummaa fi.w.k.f. kan baricha sana keessatti argaman mara hammata. Maloota dubbisuu jiran keessaas harka caalu, ariitiin/skimming/ dubbisuutti fayyadama.

D) Amaloota Dubbisuu yaraa ta'an

Barattootni amaloota dubbisuu yaraa ta'an irraa of qusachaa, isa gaarii ta'e horachuu qabu.

E) Mana kitaabaafi Barreeffama Wabiitti Fayyadamuu

Qorataan tokko barreeffama wabiitti fayyadamuu qaba. Barreeffamoota wabiitti fayyadamuuuf immo gara mana kitaabaa deemuun dirqama ta'a. Yeroo mana kitaabaa deemus sirna itti fayyadama mana kitaabichaa beekuun isa barbaachisa. Mana kitaabaa keessatti kitaabileen haala adda addaatiin qindeeffamanii kaayamu. Haalli qindoomina kitaabilee kun Kaataloogii jedhama. Kaataloogiin kunis kan maqaa barreessaafi kan gosa barnootaa ta'u danda'a. Kaataloogota kanneenittis fayyadamnee kitaaba barbaanne tariiba qubeetiin saanduqa qophaa'e keessaa koodii ykn lakkofsa kitaaba barbaannuu erga fudhanneen booda ogeessa mana kitaabaatti kennina. Dhumarratti kitaabicha dhimma barbaannuuf dubbisuu dha.

Dhimmi keenya kitaaba ykn barruu ta'e qopheessuuf barreefamoota wabiitti fayyadamne yoo ta'e, kitaabbilee itti fayyadamne hunda dhuma kitaaba keenyaa irra

keenya. Kunis tartiiba maqaa barreessaa, maqaa kitaabaa, magaala itti maxxanfame, maqaa mana maxxansaafi bara kitaabichi itti maxxanfamee hammata.

Yaadannoo Qabachuu

Akkuma armaan olitti ibsame namni tokko mana kitaabaatii kitaaba erga fudhateen booda ni dubbisa. Garuu dubbisni kitaabaa adeemsa mataa ofii qaba. Kitaaba erga harkaan gahateen booda maal dubbisuu akka barbaade ni murteessa. Achiin booda dhimma dubbisu sana baafata kitaabaatti fayyadamuun fuula isaa barbaadee irra gaha. Maddoota barreffamaarraa yaadannoo karaa sadiin qabachuu dandeenya.

- Mallattoo Waraabbiin: Maddoota odeeffannoo adda addaa irraa yaada tokko yoo fudhannu, yaadni sun sarara afurii gadi yoo ta'e mallattoo waraabbii itti golginee bifuma barreffama keenyaan walfakkatuun katabnee fudhanna.
- Gabaabsuun: Madda barreffamaa irraa yaadni nu fudhannu sarara afurii ol yoo ta'e, osoo mallattoo waraabbii itti hin uwvisin yaada sana barreffama keenya irraa adda taasifnee (kunis foontiin, gurraacheessuun, luucceessuun)fi gara keessaatti bunnee barreessuun fudhachuu.
- Ofiin ibsuun: Yaada barreffamoota irraa fudhachuu barbaanne sana akkuma jirutti osoo hin taane, jecha jechaan bakka osoo hin buusnefi yaada bu'uuraa osoo hin faalleessin erga haala gaariin dubbisneen booda cuunfinee jechoota ofii keenyaatiin garagalchinee yoo qabanuu dha.

Yaadota maddoota adda addaa irraa fudhanne kanas, hanna yaadaa(plagiarism: origin:latin: plagiarivs: *ukkaamsuu, butaa jechuu dha*) irraa bilisa ta'uuf madda ragaa sanaa eeruu qabna. Innis maqaa barreessaa (Bara maxxansaa: fuula kitaabaa) ykn (maqaa barreessaa, bara: fuula).

5.4. Barreessuu

Barreessuun ogummaa afaanii gama barreffama qubeefi mallatoon/fakkiin/ seeraan ijaaramee bifa ifa ta'een odeeffannoo, qajeelfama, yaadafi ergaa dubbistootaaf ykn itti fayyadamtootaaf kenu, barsiisu, beeksisu, kakaasu, amansiisu, bashannansiisuu, fi gorsuu dha. Kanaafis barreffamni tokko barreessaa isaatiin alatti ofiisaatiin waan of ibsuuf gama sirna tuqaaleetiin, malleen dubbiitiin, filannoo jechootaatiin, haala ijaarsa himootaafi keeyataatiin kaayyoo isaa galmaan gahuuf seerqabeessa ta'uu qaba.

Akkumas barreffamni tokko salphaafi ifaa, haalaan kan ibsame, dogoggora kan hin qabne, gahuumsa kan qabu, xiyyoofi kabaja fudhattootaa/dubbistootaa kan qabu ta'uu qaba. Kana waan ta'eef, barreessuun ogummaa shaakalaan, barumsaafi muuxannoon dagaagaa deemuu dha.

Barreessuuun dubbachuu irra karaa adda addaan nu fayyada. Innis, barreeffamni yaada keenya namoota yoomeessa keenya keessa hin jirreef, bakka nu bu'ee waan dabarsuuf human, yeroofi mallaqa nuuf quidata; yaada keenya nuuf qindeessa; yaadni nu jalaa akka wal hin xaxneef duraa duubummaa isaa nuuf eega.

5.4.1. Gabaasa

Gabaasni sanada adeemsa raawwii gocha tokkoo haala gaariin, fi seerqabeessaan erga faanaa bu'een booda qaama yoomeessa sanatti hin argamneef waa'ee raawwii sanaa ykn bu'aa irra gahame dhugummaan/qabatamaan/amanamummaan/ gama afaaniin ykn barreeffamaan hubannoo, deebii ykn ragaa dhiyeessinuu dha. Gabaasni kalaqummaa, ololaafi raajeessuu irraa adda kan bahe, seerluga kan eeggateefi yeroo faana kan deemu ta'u qaba dha.

Gabaasni tokko akaakuu, sababafi qaama gabaasichi dhiyaatuuf irratti hundaa'ee afaaniin ykn barreeffaman dhiyaachuu ni danda'a. Akkasumas kaayyoofi qabiyyeen isaa gabaasa tokko dheereessuufi gabaabsuu ni danda'u.

Gabaasni haala adda addaa irratti hundaa'ee qoqqoodamuu ni danda'a:

- Gabaasa Idilee/Formal report/: Rakkoof furmaata kan laatuufi barreeffama qofaan kan dhiyaatuu dha. Yeroo baa'ee ni dheerata.
- Gabaasa al-idilee/informal report/: Afaaniin ykn barreeffamaniis ni dhiyaata. Garuu, akka gabaasa idiliee unkaalee akka qola gubbaa, abuura, baafata, seensa, galata, gumaacha, wabiifi maalta'iinsa hin qabu. Yeroo baay'ee gabaabaa dha.
- Gabaasa yaadannoo/Memorandum/: Gabaasni yaadanoo gabaasa al-idilee ta'ee kan waajjira tokko keessatti karaa walqunnamtii hojii kutaalee adda addaa gidduutti taasifamuu dha. Kutaaleen kunniin sadarkaan kan wal gitan ykn wal caalan ta'u danda'a. Kaayyoon gabaasa kanaas yaadachiisuuf, xiyyeffachiisuufi ajaja dabarsuu ta'u danda'a. Gabaasni yaadannoos tartiiba unkaa kana qaba: Qaama gabaasichi barreeffamuuf, Qaama gabaasicha barreessu, Guyyaa, Dhimma, fi ibsa dhimmicha
- Gabaasa Adeemsa Hojii: Haala raawwii hojii tokkoo seensa isaa, hojiilee ijoo, rakkolee muudatan, hiikkoo kennaman, bu'aawan argaman(giraafiin,dhibbeentaan,gabateen) agarsiisuun hojiilee ji'oota itti aananii karoorsaa tartiiba eegee kan dhiyeessuu dha. Gabaasni kun gabaasota akka ji'aa, kurmaanaa, walakkaa waggaafi xumuraa hojichaa hammata. Tartiibni unkaa gabaasa adeemsa hojis: qaama gabaasichi barreeffamuuf, Qaama gabaasicha barreessu, Guyyaa, Dhimma, fi ibsa dhimmichaati.

- Gabaasa Doo'ii/Dirree/Trip report/: Gabaasni kun waan sochii dirree irratti daawwate, kaayyoo doow'ichaa, eenyummaafi ilaalcha hirmaattotaa doo'ii, waan haara daawwatame tartiibeessee ibsa waliin dhiyeessa. Unkaan gabaasa dirrees tartiiba kana qabaata: Mata duree gabaasichaa, Seensa, Ibsa gabaasichaa, Xumura/guduunfaa, Guyyaa, Mallattoo, fi Maqaa nama gabaaseefi maalummaa isaa
- Gabaasa koree/madaallii/Committee evaluation report/: Gabaasni kun garee tokko ergama fudhatee waan tokkoratti toofaadhaan raga funaanee, qoratee, sakatta'ee waan argate akka furmaataatti ciminaan calalee yoo addeessuu dha. Unkaan gabaasa kanaas tartiibaan mata duree gabaasichaa, seensa waan madaalamu sanaa, raawwii qorannichaa, argannoofi xumura, yaada furmaataa, guyyaa, mallattoo, fi eenyummaa nama gabaasicha barreesseeti.
- Gabaasa Dubbisaa/Text review rept/: Gabaasni kun adeemsa barreffama kitaaba tokko tartiibaan waa'ee barreessaa, hojii dhiyaate, cuunfaa kitaabichaa, seecca'uu(xiyyeffanna, ijaarsaa, toofaa kitaabichaa) fi madaaluun(xiinxaluun) gabaasa dhiyaatu dha.

5.4.2. Xalaya/letter/

Xalayaan gosa barruu kan dhaamsa barbaadame karaa barreffamatiin ergaasaa dabarfatanii dha. Xalayaan kunis xalaya hiriyyaa, gaddaa, affeerraa, gammacuu, odeeffannoofi iyyannoo jedhamuun bakka adda addaatti qoodama. Haa ta'u malee xalayaalee kanneen bakka gurguddoo lamatti qooduu ni dandeinya. Walumaa galatti xalayaaleen kunneen barreffamaan dhiyaachuu isaaniitiin, ergaa dabarsuu isaaniitiin, addaan fageenya iddootiin kan hin daangeeffamne ta'u fi k.k.f . walfakkeenya qabu.

1. Xalaya dhuunfaa/Informal letter/

Gosti xalaya kun kaayyoo/ergaa qaamota dhuunfaa giddutti adeemsifamu irratti hundaa'ee, xalayaalee akka hiriyyaa, michuu, gaddaa, affeerraifi gammachu fa'a hammachu ni danda'a.

Xalayaan dhuunfaa/hiriyyaa ommuu barreffamu jechoota alidileetti fayyadamuu danda'a, naga gaaffii qaba, lakkofsaafi chaappaa hin qabu.

2. Xalaya hojii/Formal letter/

Xalayaan hojii xalayaalee dhimma hojii irratti hundaa'anii barreffamanii dha. Qabiyyee xalayichaa irratti hundaa'amees xalayootni akka gaddaa, affeerraa, gammachu, odeeffannoofi iyyannoo xalaya hojii jalatti ramadamu. Xalayaan hojii fi dhuunfaa kaayyoo isaaniitiin adda adda dha. Xalayaan hojii dhimma hojii irratti kan barreffamuu

dha. Innis jechoota idileetti fayyadama, lakkofsa galmeefi chaappaa ni qabaata. Akkuma beekkamu xalayaan odeeffannoo, iyyannoo, fi k.k.f. xalayaa hojiiti.

A. Xalayaa odeeffannoo

Xalayaan kun ragaaleefi odeeffannoo dhimma hojiitiin walqabatan barbaaduuf qaamoleen hojii yommuu waliif barreessanii dha.

B. Xalayaa iyyaannoo

Xalayaan kun yommuu namootni hojii barbaaddatan waajjira/dhaabbata beeksisa hojii bakka duwwaa baaseef barreeffatanii dha.

C. Xalayaa affeerraa

Xalayaan kun kaayyoo isaa irratti hundaa'ee xalayaa dhuunfaa ykn xalayaa hojiittis ramadamuu ni danda'a. Unkaan xalayaa kanaas tartiiba irraa gadeetiin akka armaan gadii fakkaata.

- a. Maqaa qaama xalayaan barreeffameef
- b. Dhimma xalayaan barreeffameef
- c. Ibsa/qabiyyee xalayichaa
- d. Maqaa qopheessitoota sirnichaa
- e. Teessoo iddoo sirnichi itti geggeeffamu
- f. Hubachiisa

Kutaalee/unkaa fi Qaamolee keessoo Xalayaa

- A. Lakkofsaa, guyyaa, maqaafi teessoo

qaama xalayaa barreessee

(A)

- B. Maqaafi teessoo qaama xalayaan

Barreeffameef

(B)

- C. Dhimma, dhaamsa kabajaa, nageenyaafi
maqaa nama xalayaan barreeffameef

(C)

- D. Dhaamsa/ergaa xalayaa

(D)

- E. Maqaafi mallattoo nama xalayaa barreessee

(E)

Dugda Poostaa

Temberii

Maqaafi teessoo qaama
Xalayaa barreessuu
Maqaafi teessoo qaama
Xalayaan barreeffamuuf

5.4.3. Sirna Tuqaaleefi Qubguddeessa/Punctuation & capitalization/

A) Sirna Tuqaalee

Namni barreessuu tokko itti fayyadama sirna tuqaalee beekuu qaba. Sirni tuqaalee seera barreeffamaa kan miira barreessaa barreeffama keessatti agarsiisanii dha. Kanaafuu, sirni tuqaalee barreefama ykn hima tokko guutuu taasisu jechuu dha. Barreefama sirna tuqaalee siritti hin fayyadamne, yaada isaa baruun rakkisaa dha.

1. Tuqaa/. /

Mallatton sirna tuqaa kun yaada xumuruuf gargaara. Innis barreeffama keessatti iddo adda

addaatti waan adda addaa agarsiisuuf ni gala. Isaanis: yaadni hima addeessaa/himaamsaa xumuramuu isaa, dhuma jecha kottoonfamee galuusaa, jechoota gabaajeffaman gidduu galuusaa, lakkofsa guutuufi hafteesaa adda baasuu isaa, mata duree guddaa fi xixiqqaa adda baasuu isaa, qarshiifi saantima adda baasuu isaa agarsiisuuf tajaajla.

Fkn: Finfinneen handhuura Oromiyaati.

1. Oromoo

Birrii lamaa fi saantima torbaatamii shan.(2.7

1.1. Boorana

Biiroo Eegumsa Fayyaa Oromiyaa.(B.E.F.O

1.1.1. Maccaa

Lakkofsa, hubachiisa(Lakk. , hub.

1.2. Baarentuu

Shan lamaaf yoo hirama/ 5(2 / (2.5

1.2.1. Arsii

2. Mallattoo Gaaffii/ ?/

Mallattoon gaaffii yaada xumuruuf gargaara. Innis dhuma hima gaaffii/deebii barbaaduu/, fuuldura waan shakkinuu, dhuma bamaqaalee gaaffii fi maqibsoota gaaffii,

dhuma jechoota yaada lama dhiyeessanii, fi dhuma hima gaaffii gar-laaffinaafi ulfina/kabajaa/ agarsiisan irratti gala.

Fkn: Magaalonni akka Baatii, Sanbatee fi Kamisee godina kamitti argamu?

Xiyyaarri bara 1906 (?) tti hojjatame.

Yeroo jalqabaaf waraqaa kan kalaqe Chaayinaa(?) dha.

Yoom?, Akkamitti?, Maaliif?, Eessatti?, Kam?, Eenyu?,

Ana moo ishee filatta?

Hin dhuftuuree?

Waadaan keenya itti fufaa laata?

Caalchisaan hoo? Isaanoo?

Maaloo hin teessanii?

Yaboo na hin dhiistuu?

3. Mallattoo Raajeeffannoo//

Mallattoon kunis akkuma mallattoolee duraa yaada xumuruuf tajaajila. Mallattoon kunis xumura hima sagalee dubbii jabaa/miirota/ kanneen akka dingisiifanna, ajajaa, soda, akeekkachiisa, iyya, jajuu, dhaadannoo, gammachuu, gadda, doorsisa, dinninaa fi w.k.f. agarsiisuuf gala.

Fkn: Yaa Rabbi!,

Of eegi!

Maal namni akkasii kun!

Uggum!

Raajii argine.

Ka'ii bahi asii!

Magan yaa Rabbi!

Siif safuu!

Afaan qabadhu!

4. Qoodduu//,/

Mallattoon sirna tuqaalee kun barreeffama keessatti tajaajilota hedduu kenna. Isaan kunniinis tarreeffama jechootaa ykn wantoota sadarkaan wal fakkaatan gidduu seenuu waliitti guduunfuu, matimaafi yaada tumsitoota gidduu galuun gargar baasuu, walqabsiistota of danda'oo ta'an dhumarraan galuu, mallattoo waraabbii waliin tajaajiluu, ciroo of danda'aa fi hirkataa gidduu galuu, guyyaa fi bara gargar baasuu, ragaa barreeffamarraa yoo fudhannu madda isaa ittiin barreessuuf, teessoowwan adda addaa gargar ittiin qooduufi akkasumas, barreeffama keessatti jijjiirama hiikaa fiduuf tajaajila.

Fkn: Wantootni nama guutuu taasisan foon, lubbuu, fi hafuura dha.

Siifan, Keenboonii waami.

Siifan Keenboonii, waami.

5. Buufata xiqqaa//;/

Sirni tuqaa kun yaadota of danda'oo ykn ciroowwan of danda'oo gidduu galuuf tajaajila.

Fkn: Jabaadhuu hojjadhu; tarree namaa teessaa!

6. Tuq-lamee/ :/

Sirni tuqaa kun buufata jabaa jedhamuunis ni waamama. Innis yaadota dabalataan tarreeffamuuf jedhan, reeshoo/iskeelii, sa'atii, daqiiqaafi sekondii, boqonnaafi lakkofsa macaafa qulqulluu, fuulaafi bara maxxansa kitaabaa, fi mata duree cita walii ta'an agarsiisuuf gala.

Fkn: Ardiileen sadan filadhu: Ameerkaa kaabaa, Awurooppaa, fi Awustiraaliya dha.

Atileetichi dorgommii qaxxaamura biyyaa 2:15:36 tti xumure.

Reeshoon dhiiraa gara dubaraa daree keenyaa 1:2 dha.

Yoh.3:16, HoE.4:12

Boqonnaa tokko: seensa, Aadaa: aadaa nyaataa

Yoomi Laataa? (2003:24)

7. Mallattoo Waraabbii

Mallattoon waraabbii yaada adda ta'e itti golguuf nama tajaajilu. Mallattoon kunis gosa lama qaba.

- o Mallattoo Waraabbii Dacha/ " " /: Mallattoon kun barreeffamarraa ykn dubbii irraa yaada nama biroo yoo fudhatame, waan xiyyoo barbaaduu, waan waa'een isaa dubbatamaa jiruu, fi mata-dureewwan barruuleefi ogbarruuwwan adda addaa ittiin golgina.
- o Mallattoo Waraabbii Qeenxee/ ' ' /: Mallattoon waraabbii kun waraabbii waraabbii keessaatiif ykn yaadota nama biroo kanneen fudhataman keessaa isa duraa, jechoota ergisaafi yaada adda ta'ee xiyyeffanna barbaaduu irra keenya/ittiin golgina.

8. Mallattoo tuttuqaa(tuq-sadee) / ... /

Tuttuqaan itti fufa ykn hir'ina yaadaafi mirota gargar ciccitaa agarsiisuuf gala. Sirni tuqaa kun jalqabaa fi gidduu himaa irratti yoo gale sadii, dhuma himaa irratti yoo gale immoo tuqaa dhuma himaa dabalatee afur ta'a jechuu dha.

9. Sarara xiqcaa/- /

Sirni tuqaa kun jecha **hangaa** jedhu bakka bu'uuf, jechoota makoo gidduu galuuf, lakkofsa dijitii lamaa olii qubeen barreeffame gidduu galuuf, jecha dhuma sararaa irratti birsaga isaa irratti citee duubatti deebi'e agarsiisuuf, fi lakkofsa bilbilaafi koodii quoduuf tajaajila.

Fkn: 09-11-45-32-

10. Sarara dheeraa/ _ /

Mallattoon sirna tuqaa kun yaada walitti fufiinsa qabu gidduu galuu dha. Callisni/pause/ yaadota gidduu jirus qoodduu olii fi tuqaa gadi dha.

11. Hammattuu ( )

Mallattoon kun jecha yookiin jedhu bakka bu'uuf, yaada dabalataaf fi tarree irraan gadee lakkofsaaykn qabee gartokkeen ykn garlameen haguuguuf tajaajila.

12. Muraa(habalaka) (/)

Sirni tuqaa kun gabaajeessuuf, guyyaa, ji'aafi bara gargar baasuufi jechoota tokko tokko gabaabsuuf tajaajila.

Fkn: Abbaa muudaa (A/muudaa

13. Hudhaa /' /

Mallattoon hudhaa kun maxxantoota adda addaa lakkofsa digitaaliin barreffameefi jechoota gabaajee irraa adda daasuuf tajaajila. Akkasumas, akka sagaleettis ni tajaajila.

Fkn: Digdamii lamaan bite. (22'n bite.

Bara kudha sagal shntamoota keessa dhalate. (Bara 1950'ota keessa dhalate.

Gurbaan dabtarasaa qarshii kudhanitti gurgure.(Gurbaan dabtarasaa qarshii 10'tti gurgure.

Dhaabbatichi konkolaataa tokko WGO'f arjoome. WGO'f(Waldaa Gargaarsa Oromoof Dhaye(dha'e, bahe(ba'e, ballaa(bal'aa

14. Mallattoo Tuffii / /

Mallattoon kun dhuma jecha ykn hima tuffii ittiin ibsachuun barbaadame irratti gala.

A) QUBGUDDEESA

Qubguddeessi bakkaafi haala qabee gurguddaafi xixiqqa barreffama keessatti seeraan wal keessa maknee itti fayyadamuu ilaallata. Haaluma kanaan wantoota qabee gurguddaatti fayyadaman akka itti aanutti haa ilaallu.

- ❖ Jalqabni hima kamiiyyuu qabee guddadhaan eegala. Akasumas, jalqabni hima mallattoo waraabbii keessa jiruus qabee guddadhaan eegala.
- ❖ Maqaalee Nama: Maqaaleen dhuunfaa/waamsaa jalqaba, gidduu fi dhuma himaa irratti dhufanis qabee guddadhaan eegalu.
- ❖ Magaala bakkaa: Maqaaleen ardi, biyyaa, godinaa, aanaa, magaalaa, lagaa, haroo, garbaa, galaanaa, naannoo, gaaraafi.k.k.f. qabee guddadhaan eegalu.
- ❖ Maqaaleen sabootaa fi afaan isaanii qabee guddadhaan eegalu.
- ❖ Maqaaleen kallattiwwan afranii qabee guddadhaan eegalu.
- ❖ Maqaaleen guyyoota torbaanii, ji'oota waggaafi tibbootaa qabee guddadhaan

eegalu.

- ❖ Maqaaleen dhaabbilee mootummaa, siyaasaa, amantii, hawaasaafi k.k.f.qubee guddaadhaan eegalu.
- ❖ Maqaaleen ayyaanota beekkamoofi amantiwaniis qabee guddaadhaan eegalu.
- ❖ Jechootni mata-duree barreeffamaa keessatti argaman qabee guddaadhaan eegalu.

Seenaa Jireenyaa Barreessuu

1. Seenaa dhuunfaa barreessuu/Autobiography/
2. Seenaa nama biro barreessuu/Biography/

BOQONNAA JAHA

SAKATTA'A BARRUULEE AFAAN OROMOO

6.1. Seenaa

Afaanii, aadaafi ogumni Oromoo jaarraa tokkoo ol (1593 – 1970s A.L.A) sirnoota gita bittaa Habashaatiin dhiibamaa, hacuuccamaa, gad-qabamaa, tuffatamaa, gosa galoommii, loogamaafi danqamaa tureera. Haala kanaanis qo'annoofi qorannoон gama eenyummaa, afaanii seerlugaa, ogbaruu, diinagdee, hawaasummaa, siyaasaa, fayaa, amantii, ogumaa, falaasamaafi duudhaa sabichaa irratti dhiyaatan okkolaa turaniiru. Mootiin Kaaba Shawaa Saahle Sillaaseen(1813-1847) Oromoota Abbichuu, Maccaa, Tuulamaa, Walloofi Karrayyuu irratti duulaa ture. Namni biyya alaa John Ludwig Kraf jedhamu gosa Abbichuufi Ada'aa keessa deddeebi'aa tureera. Garuu bara sanatti qeesotni amantii Ortodoksii namoota biyya alaa sababa Oromoota waliin hidhata qabaniif, Afaan Oromoo waan barsiisiifi Afaan Oromootti waa hiikaniif mooticharratti hadheessaa turaniiru. Haaluma kanaan si'a lammataaf J.L.Kraf maamiltoota isaa kanneen akka Isenberg fi Blumhardt waliin deebi'ee karaa Taajuraatiin gara biyya Itiyoophiyaa dhufu akka biyya hin seenne dhoorkame. Ta'us, J.L.Kraf

Awurooppaad huma taa'ee Macaafa Qulqulluu Afaan Oromootti hiikaa tureera.

Bara mooticha Miniliik(1865-1913) Oromoottin kanneen akka Abbaa Gammachiis, Asteer Gannoo, Liidiya, Christian Ruufoo fa'a daldala garbaatiin biyyaa bahan yaalii hedduun booda biyyatti deebi'uun saba isaanii (Wallaggaatti) barreessuufi dubbisu, hojii wangeelaa, aadaa, ogbaruu, fi hiikkaa adda addaa Afaanuma Oromoottin barsiisuu jalqaban. Abbaan Gammachiis /Oneesmoos Nasiib/, Asteer fi Liidiyaan bara 1904'tti(?) mana barumsaa Afaan Oromoottin Najjootti banan. Haa ta'uun malee, yeroon booda himatamanii, hojii bifaa kanaa akka hin hojannee mootichaan dhoorkaman. Baruma kana keessa biyya keessattis namootni akka Alaqa Zannabii fi Sheek Bakrii Saaphaloo Afaan Oromoottin hojjachuuf carraaqaa turaniiru. Alaqa Zannab namoota akka Ch. Ruufoo, Gabra Gabriel fi Waaree waliin ta'uun kakuu haara keessaa wangeelota arfan Afaan Oromootti hiikee ture. Sheek Bakrii Saaphaloos qubee Afaan Oromoottif ni ta'a jedhe qubee laatinii 26 fi saabaa 182 irraa boceera.

Bara Lij Iyyasuu(1913-1916) keessatti yeroo muraasaaf Afaan Oromoottin barachuun, dubbachuuun, dubbisuun, barreessuun, fi waqqeessuun mul'atee ture. Akkasumas manni barumsaa Afaan Oromoo Naqamteefi Najjootti Miniliikiin cufaman deebi'anii banaman. Bakka Kaatolikootni jiran, Harariifi Dirree Dhawaattis Afaan Oromoo afaan barnootaa ta'ee ture.

Bara Hayla Sillaasee(1928-1974) keessa bara Xaaliyaanii(1935-1941)'tti Xaaliyaanotni akka Ceruli, Moreno, Berelo, Caressa, Arenzano fa'a Afaan Oromoo irratti qo'achaa turaniiru. Bara kanattis Afaan Oromoo Afaan barnootaa ta'e, kitaabileen Afaan Oromoottin maxxanfaman, manni barumsaa Afaan Oromoottin banamaniiru.

Akkasumas Jimma Abbaa Jifaar irraa Afaan Oromoottin tamsaasni raadiyoo tureera. Garuu, bara Xaaliyaanii booda(1941-1974) carraan gaariin afaanichi horate roobee tasuma caame. Kanaan walqabatees, finiinotni qabsoo Oromoo ni eegale. Kanneen keessaas Gamtaan Oromoo Dhihaafi Waldaan Maccaafi Tuulamaa ni beekamu.

Miseensota waldichaa keessaa kanneen akka Jeneraal Taaddasaa Birruu, Maammoo Mazammir, H/Maariyaam Gammadaa faati ni yaadatamu. Waldaalee kanneeniin alattis, biyya alaa Awurooppaafi biyya keessatti dhuunfaadhaan warraaqsi adda addaa tureera. Awurooppaatti Jarmanichi Karl Tutschek jedhamu Akkafedhee Daallee, akkasumas Franco Jomard(1939) Waaree fi Gaboo qabatee Afaan Oromoo qorataa turaniiru. Kan biyya keessaa immoo Sh/B/Saaphaloo(1948-1958) fa'a dha.

Bara Dargii(1974-1991) keessatti duula doofummaa balleessuutiin walqabatee ummatni afaan isaatiin akka barreessuu fi dubbisu taasisuuf kitaabni **Barnoota Fidalaafi Dubbisa** jedhamu maxxanfamee ture. Kana malees bara 1971'tti koreen dadammaqinaa fi ololaa kitaabbilee akka Seenaa Dafqaan Bulaa Itiyoophiyaa:kaleessaa hanga har'aatti,

Warraaqsa Itiyoophiyaafi Loltootaa, Qabeenya Lafa Baadiyaa:kaleessaa hanga har'aatti, Lafa Mandaraafi Lafa Arahaati: kaleessaa hanga har'aattii fi Warraaqsa Itiyoophiyaa keessatti gahee mana barumsaa: siyaasaafi gurmeessa ummataa jedhaman Afaan Oromootiin maxxanfamanii turan.

6.2. Hojiilee hojjataman

Baroota darban keessatti hojiilee qo'annoofi qorannoo, gal mee jechaa, barruulee, seerlugaa, galaalchaa, asoosamaa, walaloo, faarfannaafi sirba/weellisa adda addaa Afaan Oromootiin barreeffaman ykn maxxanfaman maqaa barreessaa waliin akka itti aanutti haa ilaallu.

- ❖ James Bruce: 1760: Macaafa Qulqulluu: toora 13 qabee saabaan hiike.
- ❖ Henry Salt: 1806: Oromo-English Dictionary: Jechoota 40
- ❖ _____ : 1806: Southern [Oromo] Dialect: Jechoota 129 qabee laatiniiin
- ❖ Abba Bahre: 1585: Waa'ee Oromoo barreesse jedhama(?).
- ❖ _____ : 1963: The Oromo: Voice Against tyranny.
- ❖ Haile Fidaa: 1965: Hirmaata Dubbi
- ❖ Bonnie Holocumb: 1965: Oromo marriage in Wallaga province.
- ❖ Truilzi: 1967: Guduru Oromo and their neighbours.
- ❖ Hult: 1967: Oromo migration (?)
- ❖ Andrzejewski, Gragg, Hayward: 1968: Afaaniifi xinqooqa Oromoo.
- ❖ Richard Pankhurst: 1960: The beginning of Oromo studies in Europe.
- ❖ John Ludwig Kraf: 1831: Wangeela Yohaannisiiifi Maatewos: qabee laatiniiin
- ❖ John Ludwig Kraf: 1832: An imperfect outline of elements of the [Oromo] language.
- ❖ John Ludwig Kraf: 1834: Dictionary of Oromo language: Jechoota 3000: Isa duraati.
- ❖ John Ludwig Kraf: 1833: Seera Uumamaa
- ❖ Alaqa Zannab: 1860: Kakuu Haara keessaa wangeela arfan qabee saabaan hiike.
- ❖ John Ludwig Kraf & Ch. Ruufoo: 1858: Kakuu haaraafi kakuu moofaa keessaa seera uumamaa, bahuufi faarfanna Daawwiti hiikan.
- ❖ Oneesmaas Nasiib: 1878: Galata Waaqayyoo Gooftaa Maccaa
- ❖ Oneesmoos Nasiib: 1885: Kakuu Haara
- ❖ Oneesmoos Nasiib & Asteer Gannoo: 1886: Jalqaba barsiisaa: hibboo, mammaaksa, weedduu jaalalaa, faaruu ateetee fa'i of keessaa qaba.
- ❖ Oneesmoos Nasiib: 1891: Macaafa Qulqulluu
- ❖ Oneesmoos Nasiib: 1891: Kaatekiizimiifi garaa namaa
- ❖ Oneesmoos Nasiib: ____: Oromo-Swidish Dictionary. Jechoota 6000
- ❖ Aster Gannoo: 1891: Kitaaba, Si lama oduu shnatamii lama jedhu hiikte.
- ❖ Aster Gannoo: ____: Afoola Oromoo:weedduu jaalalaa.1991'tti wwwmy tiin maxxanfame.
- ❖ Sh/B/Saaphaloo: ____ : Shaldaa
- ❖ Karl Tutschek: 1835: Oromo-English-German Dictionary or The dictionary of [Oromo] language and grammar of the [Oromo]: Gal mee jechaa lammaffaa dha.
- ❖ Franco Jomard: 1831: Barruu, Bulletin de la societe de geographie jedhu keessatti mata duree

Notice sur les [Oromo] de Limmu jedhee barreesseera.

- ❖ Franco Jomard: Jechoota 1000 qubee laatiniiin Afaan Faransaayiitti hooke. Kana malees gargaarsa Waareefi Gabootiin afoola Oromoo kadhataa, jaalalaa, fi waraanaa galmeesseera.
- ❖ Abuni Jacob: 1892: Ragaa mootummaa Waaqayyoo: Qubee laatiniiin maxxanse.
- ❖ De Salvaic: __: The Oromo
- ❖ J.Foot: 1905: [Oromo]-English-English-[Oromo] Dictionary: maxxanfame.
- ❖ Enrico Ceruli: 1914: Folk literature of the [Oromo] of southern Abyssinia: maxxanfame.
- ❖ Enrico Ceruli: 1920: Vocabulaire Francasie Oromo Abyssinia: Dirree Dhawaatti.
- ❖ Andre Jarrusse: 1931: Disionslis Della Lingua [Oromo] Dictionary.
- ❖ Abba Benturion: __ : Borena-Italian Dictionary
- ❖ Abba Benturion: 1926: Oduu Qulqulluu akka Yoonaa qulqulluu xaafe.
- ❖ Abba Benturion: 1937: Dhaamsa qulqulluu akka Leekeen xaafe.
- ❖ Abba Benturion: 1946: Waan ergamtuun tolchite.
- ❖ Martin Nardifidt: 1939: Caasaa Afaan Oromoo
- ❖ Martin Nardifidt: 1948: Galata Waaqayyoo Gooftaa Maccaa
- ❖ Abba Lamberto: 1948: Maxaaf Xoobuut

Hojjileen armaan olitti eeraman kunneen xiyyeffannoonaan isaanii amantii, galmeec jechootaa, caasimaafi afoola dha. Mee haaluma walfakkaatuun itti fufnee hojilee Oromoota gara birootiin hojjatamanis haa ilaallu.

- ❖ Jaalataa Jaafaroo: 1959: Jirenya Gamtaa Sabaa
- ❖ Luba Dafaa Jamoo: 1961: Huursaa
- ❖ Sagalee Misiraachoo: 1961: Galata Waaqayyoo
- ❖ Baqqalaa Mul'ataa: 1963: Qajeelcha Afaan Oromoo
- ❖ Waldaa Macaafa Qulqulluu Itiyoophiyaa: 1962: Kakuu Haara
- ❖ Mangashaa Riqituu: 1965: Biiftuu Diiramaa
- ❖ Tamaseen Gammadaa: 1965: Waldhaansoo gitootaafi warraaqsa ummataa: hiikkaa
- ❖ Luba Dafaa Jamoo: 1966: Aadaa Oromoo Wallaggaa
- ❖ Waldaa Macaafa Qulqulluu Itiyoophiyaa: 1966: Gammachiisaa
- ❖ Daawwit Shiifarraa: 1966: Dubbisa akeeka ogummaa
- ❖ Luba Dafaa Jamoo: 1967: Gumbii Oduu
- ❖ W/M/Q/I/: 1969: Qulqulluu Wangeela Gooftaa Keenya, Hojji Ergamtootaa(hiika haara), Gara koo kootaa; narraa baraa.
- ❖ W/M/Q/I/: 1970: Wangeela Maarqoos: qophii tokkoffaa
- ❖ W/M/Q/I/: 1971: Mee Dubbisaa oduu gaggaarii kanafi Ergaa Phaawuloos gara warra Roomaatti erge.
- ❖ Luba Dafaa Jamoo: 1972: Kuusaa sagalee Oromoo, fi Safuu Biyya Keessaa
- ❖ Jean Gragg: 1974: Oromo-English Dictionary
- ❖ Jaalataa Jaafaroo: __ : Hordofaan
- ❖ Asiraat Damise: __ : Abbaa Gaaroo: Asoosama gabaabaa
- ❖ Asiraat Damisee: __ : Fakkeenya dubbii Afaan Oromoo
- ❖ Dhaabaa Wayyeessaa: 1974: Gaaddidduu Farraa tokkoo(aso.), Otuu hin se'in(aso.), Heeruma Galgalee, Fuula Dhokateefi Dukkanaan Duuba.

- ❖ Gaaddisaa Birruu: 1974: Waa lama dhabuu(aso.).
- ❖ Asiraat Damisee: 1975: Gochaafi barsiifata boodatti hafaa ta'aniifi fayyaa namaa miidhan
- ❖ Dr. Xilaahun Gamtaa: 1981: Oromo-English Dictionary. Qabee laatiniiin
- ❖ Father George Cooter: 1982: Salt for Stew: Hiikkaa jechootaafi mammaaksota Oromoo

Armaan olitti seenaan barruulee Oromoo kalaqaafi kalaqa hin ta'inis bifa addaan faffaca'aniin abuuramanii jiru. Amma immoo ogbarruun/barruuleen Oromoo akka gareetti/genres/ maal fakkaata jennee haa ilaallu.

Galmee Jechootaa: Galmeen jechaa haala afaaniitiin bakka sadiitti qoodamu. Galmee jechaa af-tokkee, af-lameefi af-heddee dha. Faayidaan isaas qorannoof, waaltinaaf, afaan galmeessee ol kaa'uuf, hiikaaf/barumsaaf, sagaleessuufi wabiif.

- 1) Dr. Xilaahun Gamtaa(1981):Oromo-English Dictionary
- 2) Ton Leusifi kan biro(1984):English-Oromo Dictionary
- 3) Abarraa Nafaa(1982):Galmee jechootaa afaan amaaraafi afaan oromoo
- 4) Mahadii Hamiid Muddee(1987): English-Oromo Dictionary: Vol.1
- 5) Eeliyaas Abarraa(1987): Oromo-medical Dictionary
- 6) Taammanaa Bitimaa(1992):Dictionary of Oromo technical terms, Abbaa Qoraanii(A/G,1975), Hamma Yoomiitti Nu Hidhu(1975), Oromo Oral Poetry(2004), Ushuruuruu(1983), Hidhaa Namootaa, Bilisaan Dubbachuu, Rakkoo Beela H/Sillaaseefi Walqixxummaa Koorniyaa
- 7) Hinseenee Makuriyaa(2000): Iillii
- 8) Ton Leus(1998): A dictionary of Boren culture
Asaffaa(2009:119)

Barruulee: Barruun Kana Beektaa ? jettu bara 1960'ota keessa A.L.A. Yuunivarsiittii Finfinnee keessatta barattoota Oromootiin dhoksaan dhiyaataa terteetti. Akkasumas barootuma kana keessa barruun Afaan Oromoo **Sagalee Bosonaa** jedhus biyya keessa tureera. Bal'inaan barruulee bara A.D.W.U.I. keessatti mul'atan akka itti aanutti haa tarreessinu.

1. Biirroo Aadaafi beeksisa Oromiyaa(1988): Wiirtuu
2. Biirroo Inveestimeentii Oromiyaa(1982): Inveestimeentii Oromiyaa
3. Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaa(1981): Kiloolee
4. Waldaa Maxxansaa Madda Walaabuu(1984): Madda Walaabuu
5. Afe'oo(?)1984: Kuush, Qabee
6. Gumii Dagaagina Afaan Oromoo(1985): Sinbirtuu
7. Baqqalaa Nadhiifi Gannat Gurmeessaafa'a(1984): Innika
8. Dhaaba Wayyeessaa fa'a(1985): Ichima
9. Bokkuu Gadaa Dhaabbata maxxansaafi beeksisaa(1985): Gadaa
10. Biirroo Barnoota Oromiyaa(1986): Barnoota qubeefi dubbisa Afaan Oromoo
11. Mushurraa Tagany(1987): Beekaa
12. Interpiraayizii Odaa(1985): Odaa
13. Biirroo QonnaaOromiyaa(1987): Qonna
14. Biirroo Faayinaansii Oromiyaa(1988): Saanduqa Oromiyaa
15. Biirroo Misooma Qonnaa Oromiyaa(1988): Calanqoo

16. Biroo karooraafi misiima diinagdee Oromiyaa(1988): Kallattii misoomaa
17. Biroo daldalaa,industiriifituriiziimii Oromiyaa(1989): Oromiyaa Haa Barru
Asaffaa(2009:122-23)

Galaalchaawan/Gaazexoota: Bara 1968 irraa eegalee Gaazexaan Bariisaa qabee saabaatiin maxxanfamaa kan ture yoo ta'u, bara 1983 irraa eegalee immoo qabee laatiniiitiin maxxanfamaa jira. Itti aansinees gaazexoota armaan gadii haa seeneessinu.

- a. Dhaabbata Dimokiraasii Ummata Oromoo(1986): Kallacha Oromiyaa
- b. Dhaabbata Dimokiraasii Ummata Oromoo(1992): Oromiyaa
- c. Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaa(1997): Magaalota Oromiyaa
- d. Dhaabbata Maxxansa Dhuunfaa(1994): Urjii
- e. Adda Bilisummaa Oromoo(1991): Bakkalcha Oromiyaa
- f. Dhaabbata Maxxansa Dhuunfaa(1992): Abbaa Gadaa

Asaffaa(2009:125)

Asoosama

A.Gaaddisaa Birruu(1983): Kuusaa Gadoo	G.Taklee Qinaaxxi(1987): Dirmammuu
B.Dhaabaa Wayyeessaa(1984): Godaannisa Abbaa	H.Gaaddisaa Birruu(1994): Dhaamsa
C.Kumsaa Burraayyuu(1985): Suuraa Abdii	I.Asaffaa Tafarrraa(1992): Danaa
D.Abarraa Hambisaa(1985): Booree Booranaa	J.Tafarrii Nigusee(2000): Seexaafi Seenaa
E.Isaayyaas Hordofaa(1987): Hawwii Haadhaa	K.Toleeraa Fiqiruu(2000): Imimmaan
F.Dhaabaa Wayyeessaa(1988): Gurraacha Abbaya	
- Asaffaa(2009:126)

Hub: Tamsaasa Raadiyootiin Hawwin, **Wajjiin Duuna;** Kuusaa Gadoo immoo maqaa **Waa Lama Dhabuu** jedhuun turan.

Walaloo

- a) Xahaa Abdii(1973): Billiga. Kaartumitti
- b) Asaffa Tafarrraa(1989): Edas-Edanas
- c) Asaffa Tafarrraa(1990): Anaan'yaa
- d) Asaffa Tafarrraa(1998): Decorus Decorum. Walaloo A/Oromoo A/Ingiliiziitiin
- e) _____(____): Dhiiga Diinoomte

Afoola

- ✓ Oneesmoos Nasiib(1886): Jalqaba Barsiisaa
- ✓ Asteer Gannoo(1886/1991): Weedduu Jaalalaa
- ✓ Enrico Ceuli(____): Folk literature of the [Oromo] of southern Abyssinia
- ✓ Mangashaa Riqituu(1984): Oromo Folktales for new generation
- ✓ Asirat Damisee(1984): Mammaaksa keenya
- ✓ Mohammed Ahimed(1984): Koobaa Dubbi
- ✓ Maaramee Harqaa(1985): Gundoo Booree
- ✓ Xajituu Taganee(1986): Sunsumaafi geerrarsa Oromoo
- ✓ Wabayya Galaan(1987): Qorsa sammuu

- ✓ Biroo Aadaafi Beeksisaa Oromiyaa( ): Mammaaksa Oromoo : Jildii 1ffa
- ✓ Claude Sumner: An anthropology of Oromo literature(1988), Oromo wisdom literature:v.1:proverb(1987), Oromo wisdom literature:v.2.folktales(1988) and Oromo wisdom literature:v.3.songs
- ✓ W/Yohaanis Warqinaa(1990): Daawwitii
- ✓ Asaffaa Jaalataa(1999): Oromummaa:Oromo culture,identity and nationalism
- ✓ Biroo Aadaafi Turiziimii Oromiyaa: weedduu, mammaaksa, geerarsa, sheekkoo
- ✓ Asaffaa Tafarrraa(1996): Theorizing the Present

Seerluga

- Dr. Haylee Fidaa(1965): Hiramaata Dubbi Afaan Oromoo
- Dr. Abdulsammad Mohaamad(1986): Seerluga Afaan Oromoo
- Dr. Xilaahun Gamtaa(1987): Seera Afaan Oromoo
- Qajeelaa Mardasaa(1985): A short guide to Oromo language
- Toleeraa Tasammaafi Hundasaa Waaqwayyaa(1985): Barnoota Oromiffaa: Seera Qajeelcha Afaanii
- Wasanee Bashaa(1995): Qorlugaafi Seerluga Afaan Oromoo
- Wasanee Bashaa(1988): Saaqaa: Seerluga Afaan Oromoo
- Dr. Katrine M.(1994): Sketch of written Oromo structure
Asaffaa(2009:130)

Dabalataanis, DH.R.T.I.'tiin sagantaa A/O **Dhangaa jedhu** irratti diraamotni akka **Kakuufi Ajaala** jedhaman Warquu Gaaddisaatiin, **Kursiifi Aayyee** Kan jedhaman immoo Mootummaa Asaffaatiin dhiyaataniiru. Akkasumas, **Chaappaa Magariisa**, Balaachoo Sabbooqaafi Makbiib Shawaatiin, **Hiree Hillima Buute**, Abdulqaadir Naasirfi Abdul Naasiriin, **Adiyyoomuu**, Xiruwarqi Tekkaatiin, **Gaabbii Hiree Keenya**, Siisaay Dafrootiin qophaa'anii jiru.

Kitaabilee Wabii

Addunyaa Barkeessaa. NATOO (max.2^{ffa}). Finfinnee:_____, 2012.

Addunyaa Barkeessaa. SANYII. Finfinnee: Mana maxxansaa Alem, 2011.

Asaffaa Tafarrraa. EELA. Finfinnee: Mana maxxansaa Faar listi, 2009.

Beekamaa Likkaasaa. Seerluga Afaan Oromoo. Finfinnee: Artistic printing, 2004.

Biroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa. Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffa}. Finfinnee:
Brenana Selam printig, 1998.A.L.I.

Biroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa. WIIRTUU(Jildii 2ffaa). Finfinnee: Commercial printing
Enterprise, 1989.

Efreem Asaffaa. Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9-12. Finfinnee: Mega printing
Enterprise,___.

Gaaddisaa Abarraa. Seerlugaafi Hundee Jechoota Afaan Oromoo. Finfinnee: Mana
maxxansaa

Asteer Naggaa, 2001 A.L.I.

Geetaachoo Rabbirraa. FURTUU(max.3^{ffaa}). Finfinnee: Mana maxxansaa Kurraaz Internaashinaal,
20011.

RDFI'tti Ministeera Barnootaa. Barnoota Afaan Oromoo, Kitaaba Barataa, Kutaalee 9-12.

Kampaalaa: Mana maxxansaa MK Publishers Ltd, 2012.

RDFI'tti Ministeera Barnootaa. Barnoota Afaan Oromoo, Qajeelcha Barsiisaa, Kutaalee 9-12.

Kampaalaa: Mana maxxansaa MK Publishers Ltd, 2012.

Tabsaa Gurraachaa Kitilaa. Oromiffa. Finfinnee: _____, 1993.

Tashoomaa Bulaa. Buufata, Guduunfituufi Qubguddeessa Afaan Oromoo. Finfinnee:
Mana

maxxansa Boolee, 1994.

Tolamaariyaam Fufaa(Dr). (2009?)Caasima.Oslo: _____,

Wasanee Bashaa. (2006) . Bantuu Haaraa. Finfinnee: _____,

Wasanee Bashaa. (2004).SAAQAA: Mega Printing Enterprise. . Finfinnee

AFAN OROMO TERMINOLOGIES

AFAAN OROMOO

ENGLISH

- Adeemsa tirataa.....Evolution.....

- Arbeessuu..... Hyperbole .....
- Afaan..... Language.....
- Afaan ni baratama.....Language is learnable.....
- Afaan dachummaa qaba.....Language is duality.....
- Afaan ni dhalata.....Language
- Afaan ni du'a.....Language can be extincted.....
- Afaan ni ergifanna qaba.....Language as borrower.....
- Afaan guutuudha.....Language is complete.....
- Afaan ni jijiirama .....Language is dynamic/changeable.....
- Afaan namummaadha.....Language as humanity.....
- Afaan of danda'aa miti.....Language is not perfect.....
- Afaan qabatama hin qabu.....Language is arbitrary.....
- Afaan qircaalee xinqooqaati...Language is a linguistic units.....
- Afaan seerqabeessa.....Language is system.....
- Afaan walqixa.....Languages are equal.....
- Afaan ni guddata.....Language can develops.....
- Afoola ..... Oral literature.....
- Ajiituu.....Critic.....
- Akaakuu bamaqaa ..... Types of pronoun.....
- Akkee ..... Simily.....
- Alalaasuu..... Humming.....
- Amaloota afaanii.....Language characters.....
- Argama ..... Scene.....
- Asoosama .....Fiction.....
- Asoosama dheeraa .....Novel .....
- Asoosama gabaabaa .....Short story .....
- Bakka buusa..... Metaphor.....
- Bakka uumama sagalee .....
- Balballoommii..... Analysis .....
- Bamaqaa ..... Pronoun .....
- Bamaqaa abbummaa ..... Possessive pronoun.....
- Bamaqaa antimaa .....Objective pronoun.....
- Bamaqaa eertoo ..... Demonstrative pronoun .....
- Bamaqaa iyyaafanno .....Introgative pronoun .....
- Bamaqaa matayyaa ..... Subjective pronoun.....
- Bamaqaa namee ..... Personal pronoun .....

- Bamaqaa ufnaa ..... Reflexive pronoun .....
- Bamaqaa waliingaa ..... Relative pronoun .....
- Bamaqaa waliyyoo ..... Reciprocal pronoun.....
- Barruu ..... Essay .....
- Barruu addeessaa.....Descriptive essay.....
- Barruu falmisiisaa.....Arguemuntative essay.....
- Barruu ibsaa.....Expository essay.....
- Barruu seeneessaa.....Narrative essay.....
- Batee.....
- Birqaba ..... Predicate .....
- Birsaga.....Syllable.....
- Buufata xiqcaa ..... Semi colon .....
- Caasima.....Syntax
- Ceephaa..... Critique.....
- Ciigo, riqoo..... Sarcasm.....
- Ciroo.....Clause.....
- Ciroo of danda'aa.....Independent clause
- Ciroo firoomsee.....Relative clause
- Ciroo guutuu.....
- Ciroo hirkataa.....Dependent clause
- Cufaa .....
- Dhaamsa ..... Theme
- Dhamjecha..... morpheme
- Dhamjecha dhalatoo..... Derivational morpheme
- Dhamjecha hormaataa.....Inflectional morpheme
- Dhamjecha walabaa.....Free morpheme
- Dhamjecha walabaala.....Bound morpheme
- Dhootuu..... Plosive
- Dooyyaa ..... Stage .....
- Diraamaa ..... Drama .....
- Diraamaa kofalchiisaa .....Comedy drama .....
- Diraamaa suukkaneessaa ..... Tragedic drama .....
- Dubpii qolaa.....Figurative speech
- Durdurii ..... Tale, fable.....
- Faayidaa afaanii.....Language usage.....
- Fakkoommii ....Symbolism .....

- Firsaga.....Allophone.....
- Fufii ..... Fix .....
- Fufii duree.....Prefix.....
- Fufii duubee.....Suffix.....
- Fufii naannee.....Circum fix.....
- Funyee.....
- Gaalee.....Phrase
- Gaalee durduubee.....Prepositional phrase.....
- Gaalee firoomsee.....Prepositional phrase.....
- Gaalee gochibsa.....Adverbial phrase.....
- Gaalee gochimaa.....Verbial phrase.....
- Gaalee maqibsaa.....Adjective phrase.....
- Gaalee maqaa.....Noun phrase.....
- Gaalee xumibsaa.....Adverbial phrase.....
- Galmee jechaa aftokkee.....Monolingual dictionary
- Galmee jechaa aflame.....Bilingual dictionary
- Galmee jechaa afheddee.....Mulilingual Dictionary
- Gamduubee .....
- Goobaangaleessa .....Protagonist .....
- Gosoota himaa.....Types of sentence.....
- Gosoota walqabsiistotaa ..... Tyes of conjunction .....
- Guddina afaanii.....Language development.....
- Gufufsiisa .....Tragedy.....
- Haala uumama sagalee .....
- Habalaka ..... Slash .....
- Hammattuu .....Paretheses.....
- Harsassee .....
- Hayyoota xiinmaddaa.....Anthropologists.....
- Hayyoota xiinhawaasaa.....Sociologists.....
- Hayyoota xiinqooqaa.....Linguists.....
- Hibboo ..... Riddle.....
- Hidhilkee .....
- Hidhlamee .....
- Hiika alkallattii.....Indirect/Conative meaning.....
- Hiika galuumsa.....Contextual meaning.....
- Hiika kallattii.....Direct/Denotative/ meaning.....

- Hiika jechaa.....Semantics.....
- Hima.....Sentence
- Hima ajajaa.....Imperative sentence.....
- Himaa dachaa.....Compound sentence.....
- Hima dacha xaxamaa.....Compound complex.....
- Hima gaaffii.....Introgative sentence.....
- Hima himaamsaa.....Statement.....
- Hima raajeeffannoo.....Exclamatory sentence.....
- Hima salphaa.....Simple sentence.....
- Hima xaxamaa.....Complex sentence.....
- Hudhaa .....Glottal .....
- Iqraarii .....Foreshadow .....
- Iddeesa.....Metaphor.....
- Irgee.....
- Jalqabbii afaanii.....Language beginning.....
- Baacoo.....Comedy .....
- Jecha.....Word
- Jechama.....Idiomatic expression
- Kallattii seeneeffamu ..... Points of view .....
- Keeyyata..... ...Paragraph.....
- Keeyyata addeessaa.....Descriptive paragraph.....
- Keeyyata falmisiisaa.....Analogy.....
- Keeyyata ibsaa.....Expository paragraph.....
- Keeyyata seeneessaa..... Narrative paragraph.....
- Keeyyata waldorgomsiisuu.....Compare and contrast paragraph.....
- Kokkee .....
- Laagaa jabaa.....
- Laagirgee.....
- Lootuu.....
- Maalummaa afaanii.....Language definition.....
- Madda saayinsii.....Scientific source.....
- Madda Uumaa.....Divine source.....
- Maddee.....
- Mallattoo Gaaffii .....Question mark .....
- Mallattoo Raajeeffannoo ..... Exclamatory mark.....
- Mallattoo Tuffii .....

- Mallattoo Waraabbii ..... Quatation mark.....
- Mallattoo Waraabii Dachaa ..... Double Quatation mark .....
- Mallattoo Waraabbii Qeenxee ..... Single Quatation Mark .....
- Malleen dubbii.....Figurative speech.....
- Mammaaksa ..... Proverb.....
- Mildhuu ..... Flash back .....
- Ogbarruu ..... Literature .....
- Ogbarruu barreeffamaa .....Written literature.....
- Ogummaa barreessuu.....Writing Skills.....
- Qooddataa .....Character .....
- Qoodduu .....Comma .....
- Qola dubbii..... Figurative speech.....
- Qub-guddeessa .....Capitalization .....
- Raagamtaa .....Mythology.....
- Rigduu.....
- Sabseenna .....Plot.....
- Sagalee.....Phone.....
- Sagalee dubbachiisaa.....
- Sagalee dubbifamaa.....
- Sakatta'a barruulee Afaan Oromoo ... Survey of Afan Oromo literature....
- Sarara dheeraa ..... Dash .....
- Sarara xiqqa ..... Hyphen .....
- Seeneessuu .....Narrative.....
- Tuqaa ..... Full stop, Period .....
- Tuq-lamee ..... Colon .....
- Tuq-sadee ..... Ellipsis .....
- Waahima .....Predicate .....
- Waldhabpii .....Conflict .....
- Walqabsiistuu .....Conjunction .....
- Walqabsiistota hirkatoo .....Subordinate conjunction .....
- Walqabsiistota of danda'oo .....Free/ Independent conjunction .....
- Xiindhamjecha..... Morphology.....
- Xiinhiikaa..... Sementics
- Xiinlatoo..... Morphology.....
- Xiindhamsaga..... Phonology.....
- Xiinsaga..... Phonetics.....

- Yaaxina ..... Theory.....
- Yoomeessa .....Setting.....